

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.
Ser.

875

Title: *Alankara Tilaka*

875

अलंकारतिलक (भानुकर मिश्र)

: Alankāra Tilakā		Title
:	: Bhāṇukara	Author
:	:	Editor
:	:	Year, Vols.
:	:	Publisher
875	:	Remarks

समल रंगी ८

अलं रिल श्रीगणेशायनमः श्रीमत्परमोपास्यायनमः सोयं वो मुदमातनो भगवान्कोलावतारो हरिः सिंधोः केशमपास्य
 यस्य दर्शनं प्राप्ते स्थिताया भवः ताराहारतिवारिदस्तिलकतिस्वर्वाहनीमात्यति कीडादर्पणतिक्षपापतिरद्वैतता
 टंकति १ रस्फुरदलकारवमकारपटुश्रियः तनोति तिलकं भालेभारयाभानुमत्कविः २ अथरसा आत्मानेहोषा
 शरीरं काव्यं तस्य गतिरीति हति दोषतदभावगुणालंकारा इंदियाणि सुत्तयः प्राणा अभ्यासो मन इति तत्राभिप्रेता
 र्थनिर्वाहकपदकदंबकं शरीरं तददुष्टत्वनवजायमानं रसाधायकं न वदुष्टं काव्यमेव न भवतीति वाच्यं असतो दोष
 विचारानुदयात् नहि गगनकमलस्य दुः सारभादिकं विचार्यते किंच तदल्पमपि नोपेक्ष्य काव्यदुष्टकथंचन स्याद्
 पुः सुंदरमपि श्वेत्येनेकेन दुर्भगं इति दंडीकारवचनात् तस्य ह्यसिद्धमपलपितुमशक्यं नहि रवेत्यमदुष्टं शरीरं शरीर
 मेव न भवति अदुष्टं शरीरं निर्दोषसगुणसालंकेति वाच्यं संचटनं तदलोकाय यशसे भवति अदुष्ट
 मपि त्रिधा उत्तममध्यमाधमभेदात् उत्तमवमत्कारकारिण्यस्य उत्तमं मध्यमवमत्कारकारिण्यस्य मध्यमं अस्फु
 टवमत्कारकारिण्यस्य मधममिति केचित् तन्न ध्वनिविरहिणि वाच्यं वमत्काररसोत्पत्तिदर्शनात् तस्माद्गुणा
 लंकारबहुलमुत्तमं अल्पतरगुणालंकारमध्यमं गुणालंकारविरहितमधमं ध्वनिमत्तावगंभीर्यमिति व्यंग्यस्या
 पि गुणत्वमेव तद्वत्तुर्विधं संस्कृतं प्राकृतमपि शाभि श्रकवेति गीर्वाणवाणी संस्कृतं सावद्विधा गद्यपद्येति
 प्राकृतं विविधं तद्वस्तुतस्तमो देशीवेति देशोद्वादेशी देशास्तु महाराष्ट्रसौरसेनगौडकादमागधाः तत्रमहा

राष्ट्रोद्वासम्यगोपा र्दगीरपुत्रंशः सकलमिथ्यानात्मिश्रकं नाटकादि अपादं पदकदंबकं गद्यं तद्विद्विधं
 उक्तलिकापद्यगंधिश्चेति छंदोनुकारवर्णकलापविरहितपदसमुदाय उक्तलिका छंदोनुकारकतिपयवर्णकला
 पकलितसमुदायः पद्यगंधिः तयोश्चरीति हति पुरस्कारेण पंचमेदाः पूर्णकललितं निष्ठुरं रवंडकं चित्रकं वेति वृ
 णके आरभटी हतिः मृच्छीतिः वेदमंथरितिः कलितकेशिकी हतिः पावालीरितिः निष्ठुरे आरभटी हतिः गौडी
 शतिः खंडके सात्विकी हतिः वेदमंथरितिः चित्रकेशीति हतिः सांकर्ये उक्तलिका यथा जटोपदल खवलदमरतरंगिणी
 शीकरनिकरतारकितसकलदंष्ट्रदलं पद्यगंधिर्यथा भजते भजत देवं संभिमम त क क का का निवृत्तनवयव
 र्वितकलेवरं पूर्णकयथा अतिरूपकमिव सुधारूपस्य प्रतिफलमिव द्राक्षाफलस्य प्रतिमानमिव माध्विकस्य
 स्मितमस्याराधिकायाः ललितं यथा दरहासित किरणकलोलकिमंशिरितेन वपलय कोरं च पुटकुटिलेन लोच
 नां वलेन राधिकाया लुठितमिव मेमनः निष्ठुरं यथा जेरकमठपृष्ठनिष्ठुरादे तु गटकारक कल्पितप्रलय
 पयोवाहघोरनिघोषविभ्रमं श्रयन्त्रीपतिः खंडकं यथा किं वण्यतामस्य रघुपतेराकारो निकारो रागस्य हा
 स उपहासो मिथ्या ज्ञानस्य ज्ञानस्य नेत्रप्रतिनेत्रं धर्मस्य चित्रकमुत्तमं लघुगुरुपुरस्कारेण या प्रवर्तते साग
 तिः शुद्धाभंगतयस्तिस्वः दुता विलंबिता मध्यावेति वडुभिर्लघुभिर्दुता अल्पैर्विलंबिता समैर्मध्या मि

अ. का. ति.
२

विचित्रविधा विमिश्रिता विमिश्रिता च विमिश्रिताश्च पद दुतविलंबितमध्या दुतमध्या विलंबितदुता वि
लंबितमध्या मध्यदुता मध्यविलंबितावेति विमिश्रिताश्च पद दुतविलंबितमध्या दुतमध्यविलंबिता विलंबि
तदुतमध्या विलंबितदुता मध्य मध्यदुतविलंबिता मध्यविलंबितदुतावेति सकलगतिमिश्रिता गतिशबला
सर्वलघुः सर्वगुरुश्चेति सहा दशगतेयः नववेदुमिश्रिता दशपेपिमिश्रिताश्च पदयुगितवायं गतिपौनरुत्थापत्तेः
दुतविलंबितमध्यदुता स्यात् एवं दुतायाः पौनरुत्थं एवं सर्वगतिपौनरुत्थापत्तिः दुतायथा जयकपटमी
नतवतनुविगलितशस्त्रपटलमिव प्रकटयति नक्षत्रनिवहविभ्रमं विलंबितायथा लंकाभर्तुर्धरो हंसं हंतुं ना
लिकामालिकामिव सेतुमकार्षीः मध्यायथा हरसिंहललेखन्या वीर्यं लिखितुमिव कालिदीकल्लो लं मपीधा निरु
रासारान् एवं विमिश्रितादयः दुहनीयाः गतिशबलायथा विदशकुलकिरीटकोटिमणिमयूखमंजरीपंजरीक
तचरणारविंदजनानंद नित्ययुगेयामनीलोत्पलदलश्यामश्रीरामकिंतामपरिमितधियामयावर्णनीयोसि
एवंपद्योपि सर्वगतयोजातयोः राधार्योकायं राधधर्मश्रीतिरतः प्रथमं शीतिरुच्यते असमाससमासान्य
तरभात्रपुरस्कारेण याप्रवर्तते सारीति नवहनिदोषगुणेषु व्याप्तिः मात्रपदेन तद्यावर्तनात् शीतयश्च पद
वेदभरि आवतीपांवाली गौडी लाटी मागधी चेति तत्रैष समासावेदभरि शीति केचित् तन्त्र समासविरहिणि ओ
व्याप्तेः किंतु बहुसमासहीना भवेदभरि असमासायामपि विशिष्टाभावस्य सत्वात् सावतुर्धा असमासा

एकसमासादिसमासासंकीर्णवेति क्रमेणोदाहरणानि भुवार्हेमयारण्येरामस्त्यक्तस्त्वयापथि अमुदे
पुरंधीपुत्रयंक करिष्यति १ स्तनयोरंतरायेमेकिमासीदिति शंकया भवमंतितवभृंगासिंहारास्ताराइवाकुलाः
भवाणवभियाकृष्टोभवंतभगवन्भजे सिंधोःपयसिगंभीरेसहिष्यशायनंकुतः २ लंकापतियस्य चतुर्निनादमाक
ण्यशंकाशतमादधानः करणमौवशिथिलादरेणयजोपवीतमुदुराममषः ३ चतुःपदसमासा आवती यथा
गोविंदलुभ्यनयनारविंदमदाक्षमंदाननशीतरोविः राधास्फुरत्किंशुककुंजपालमालीकरालीहकराप्रतस्ते
४ पंचपदसमासापांवाली यथा आविर्भवतुलकशालिकुपोलपालिरींदीवरद्वतिगभीरशरीररोविः
५ दृष्टादरस्फुरदपांगतरंगदक्षोवहालुठमणिमयूखवयामुकुंदः ६ पंचाधिकपदसमासागौडी यथा सं
ध्यान्तलबिलालपन्नगपतिधाम्यत्पणमंडलस्फूर्जद्वातविधुतीदग्गजकुलप्रारब्धकोलाहलः अंतर्धुर्णितने
त्रवद्धिनिपतह्वास्फुलिंगबलिज्वालावतितसप्तसिंधुसलिलसोमोहरपातुनः ७ अनेकरीतिमिश्रालाटी
यथा सप्ताभौनिधितीरहीरपटलालंकारिणीमेदिनीदातुविप्रकुलाययोजितवतः संकल्पवाक्योद्यमं नाभि
नीलसरोरुहभुवात्कालमाविकृतेहस्ताभोरुभिर्भागवत्यकिमपिबीडं स्मितपातुनः ८ आरधरीत्यनिवाहा
मागधी यथा नासंध्यासमुपास्यतेयदितदालोकापवादइयंसावल्कीकृत्यतेमविष्यतिरवोराजन्यबीजे
नतिः ९ इत्थंचितयनश्चिराद्गुपतेनिश्वासकोल्लीकृतोहृक्कांतप्रतिबिंबशोणसलिलः संध्याजलिः पातुनः
१० एतादृशीमपिमेदिनीविप्रकुलायदातुमिहृतीतिविप्रकुलेरतिः स्वाश्रयस्यापि ब्राह्मणोऽद्यापियनोरथाश्रुतिरितिलज्जा अत्र

यमानस्यापि दानवीचस्य विमिश्रिता

अ. तिलक

३

इदं त्वित्यं. शीत्यनिर्वोहोरीत्यंतरप्रवेशः. तस्मान्मागध्यपिलाद्येवजाता. अनेकरीतिभिन्नानां इति पंचवशितयः. ॥
ननु कर्तृकर्मक्रियापदानां श्रुतकदरनात्सर्वत्रलाघेवमवेदितिवेतस्य. समासार्हपदानां समासउक्तस्तेषां प्राधान्यप्रती-
तिनियमात्. अन्यथा अविमृष्टविधेयं शिरोधार्यं. गौडीवेदभूषावालीति तिस्रितीत्यतिवामनः. अस्यमेतेषां
समासागौडीति. अथ हनयोनिरूप्यते. शब्देभ्योऽस्य हन्ति हेति. नचालंकारेति व्याप्तिः. तस्य व्यासज्यहन्ति
त्वाभावात्. शब्दनिष्ठस्य यमकादेरर्थो हन्ति. अर्थानुष्ठस्योपमादेः शब्दाहन्ति. नचमाफेर्ष अश्लीलादिदो-
षातिव्याप्तिः. तत्रापि शब्दनिष्ठस्यार्थानुष्ठस्यवमाधुर्यस्याश्लीलस्यरुभिन्नभिन्नजातीयत्वात्. तत्रकेशिकीया-
रभटी. सात्वतीभारतीति चतस्रो हनय इति प्राचीनाः. केशिकारभटीर्मध्यममेदात्. षडहनय इति केशभरण-
कारः. सुकुमारार्थसंदर्भकेशिकी. अस्याधुनो नर्म. तत्रभरतः. रंगारससप्तविधः प्रिया विनातुर्नरकः. अयान्य-
परिहासस्तु नर्मस्यानुविधामतः. १ परिहासे वैदग्ध्यक्रीडितं. तस्य नर्मस्तु नर्मस्फोटनर्मगर्भो इति त्रयोपदेशः.
अयमुत्सर्गः. युनोर्नवानुरागनवदरतिनवसंगमजन्यसुखानुभवो नर्मस्तु नः. युनोर्नवत्यावा स्वार्थसिध्यनु-
कूलप्रकादन्यापारेण नर्मस्फोटः. युनोः कपटवैद्यापरम्परे नर्मो निरूपणं नर्मगर्भः. केशिकीयथा. तातचर-
णानां. प्रेरयति हृदयं नलोचनं नर्तयति मदं न दुर्गताः. वारयति विनयं न संशयं न स्नेहसारशरणं कुलस्त्रियः. १ म-
ध्यमकेशिकीयथा. व्याकोराकोकनदशोककरः करोति लज्जकोरमद्वोरमिदं चक्षुः. उच्चिद्विदुमरहस्याहरोध-
प्रौढसंदर्भकोमलार्थमध्यमकेशिकी ५

यथास्वाल्यापकस्य भक्तस्य परीक्षार्थमेकमेव पक्षसि च्छेष्टस्वासेवाप्योदनः परिणत इति ज्ञायते. अयमेव स्वालीपुलाकपायः ॥ पुलाकपाकः ॥

रोहंतस्यादवश्यमपि वश्यमवश्यमस्याः. ॥ अवावन्तीरिति. नर्मयथा. निर्यात्वा. सविधेन कापि विदधे वाचापि वाचा-
रीतिभेवानुस्वावुजेस्मितपरीहासोविकासोदयः. अक्षः किं विदुर्द्वेषितं समस्तवाहनातमेतावतावेतः येन कुरंगशा-
कं वैदराः स्वालीपुलाकोपमः. १ नर्मस्तु नोयथा. अस्तं याति गमसि मालिनितमोजालेर्जगत्या हतेवेषं वामदशः प्रक-
ल्पविशतोराधारः प्रागणः. बालकात्ममसीति हृदयनितावाग्भिर्भयं विदतो गोविंदस्य चतुर्लुतिर्वितरतुभ्रेया-
सिध्यासिनः. १ नेदुरंगारससप्तविधाललिताकेशिकीमृता. सौंदर्यसौकुमार्याभ्यां रौद्रादावप्यसौभवेदिति-
तस्मान्नेवाव्याप्तिरिति चक्षुः. सौंदर्यरंगारः सुकुमारः सदर्भः तस्मादतो यत्र विशतस्तत्परमिदं. यथारपुकात्वा-
सपरिगतममस्कडलादि. प्रोद्यर्थसंदर्भो आरभटी. कामलसंदर्भो प्रोद्यार्थमध्यमारभटी. अस्याश्चत्वारो-
धर्माः वस्त्ररूपनोपपत्ति संस्कारसंक्षिप्तयः. मायोत्थापितवस्त्रवस्त्ररूपनं. प्रवेशानि क्रमविद्वेदेतुर्वशा-
तः कुहसंरभ्योरन्योन्यमाघातः संस्कारः महतः संग्रामस्याल्पीयोनिदानं संक्षिप्तिः. आरभटीयथा. तात-
चरणानां. भृशमौलितरीषुदरितसमारंभो यमं भोधरत्नवत्तः. त्वदुः प्रतिपक्षपंकपलं प्रहालयन्धा-
रया युद्धकुर्विकुहसिंघरदलदुंडुलप्रखलन्धुकाभिः करकाभिराशुसमरक्षोणीतिलवर्षति. १
मध्यमारभटीयथा. तवभृगुपते प्रतापोदहनसापाकतिव्योमः. स्वर्णचलः शरावतिकलशतिदेवः सरोजि-
नीकांतः. १ वस्त्ररूपनं यथा. अवांतरे विरेहविह्वलचक्रवाकीमायामपीदशमुखोरजनीमकाशतः श्री-
राघवोनटकुलस्य निहस्य निद्राविद्रावणाय धनुषि ध्वनिमाततान १ कामलप्रौढसंदर्भो प्रोद्यार्थसावि

अलं. रिक्तक

४

कीतिकेचित्. तन्न. वीर्येदे. दुतेरातेरुत्तिर्वातिसाल्वतीतिभरतलेखनात्. शांतावप्येति. किंतुकौमलप्रौढसं
दत्तकौमलप्रौढयोरन्यतराथमित्यती. अस्याश्रितारोधर्माः संघात्यसंलभोत्थापनपरिवर्तकादिति. मंत्रवित्तदे
वपौरुषान्यतमकृतसेनाभेदः संघात्यः परस्परगतीरिति. संलापः युद्धायप्रणामुत्थापन. प्रसक्तकार्यमपहाय
कार्यांतरकरणपरिवर्तः. कठाराथोयथा. तातवरणानां देवलं पुरुषोत्तमोसिन्नित्यतंतत्रापिरामोत्तवान्प्रस्वा
नतवलज्जयवनमतिवक्तयतोमोदिनी. द्वाकपूर्वोचलपश्चिमवलकुत्रावावृण्वतीप्राच्छलदुकारवचलत्पयाधिल
हरीचलंवल्लेग्रचलैः. १ प्रथमपदेसाल्वती. कोमलार्थोयथा. चंद्रश्चतुर्मुखमथामदयतु कीडारसः स्फुजत
स्वरस्वरमुपेतुचंदनवनीरतावसंतानिलः. नारीणामर्वाकिंतु. कांतिविरह्याधिपकोपस्पृशामस्माकंहरिविप्र
युक्तमनसोमोयुः परिहीयते. १ आवतीवेदस्योर्मिश्रणं. संघात्योयथा. रामस्यपश्चिंसमुपाजगामविभीषणा
भीषणबाहुर्वाहः. इतः किमुस्यादितिजातशंकारुरादलंकाविदगखनेन. १ कोमलप्रौढसंदर्भकौमलार्थोभा
रती. ननुभारतीयभेदद्विचरहास्यादुताश्रयितलेखनाद्विचरितीतिवेत्तव्यं. वीरसेयवांगतयाहास्यादि
प्रवेशात्तत्परमिदं. धर्मनियमः. प्रौढार्थकौमलार्थोत्तमार्गः. रणप्रवनादकप्रधाना. अस्याश्रितारोधर्माः. आमु
स्वप्रहसनंवीथिप्ररोचनावति. आमुखप्रस्तावना. हास्यमुखप्रहसनं. क्लृप्तक्याधिवाक्येतिप्रभृतयस्त्रयोद
शविध्यः. कविनायकपरिणतचरुपनिवेदनप्ररोचना. भारतीयथा. पातिप्रत्यभिदंयदीहमिमयास्माकरणस्वी
कुरुस्त्वानसाधयचारुशंखशकलचक्रमलकारय. इत्यस्वामिवेनोनिशम्यमकपेआधूतेनोलासकद्रोणीदे

४

क्षकदाक्षिपातमुभगंलक्ष्म्याः स्मितपातुनूः. १ वैदर्भीरगौडीचरीतिः. कोमलार्थः प्रहसनं. यथा. १ भिक्षौदिग्वासो
वस्तंभिक्षितुंसमुपागते. आसीदुगस्थिज्योतिरुद्योतिमुखमंडलः. अनेकद्वितीयावलं दृतिशवलं. यथा. समेणवा
रिनिधिबंधनबंधनेहलाविभिन्नदशकंधरकंधरेण. रामावितास्मितरुचिस्त्रिपिताधरेणसीतामुखेनिदधिरनय
नानपाताः. १ प्रथमपदेसाल्वती. द्वितीयपदेआरभटी. तृतीयपदेभारती. चतुर्थपदेकेशिकेति. इति श्रीभानुकर
मिश्रविरचितेअलंकारतिलकेप्रथमः परिच्छेदः. अथदोषानिरूप्यते. तत्ररसानुभवप्रतिबंधकोदोषः सवज्ञा
यमानएवप्रतिबंधकः. अज्ञानेतस्मिन्पदार्थोत्पत्तिर्दर्शनात्. स्वरूपसत्तत्त्वस्यप्रतिबंधकत्वेरसमभिवानुदया
पत्तेः. सवधिविधः. पदानिष्टोवाक्यनिष्टो. अथनिष्ठश्च. नचयमकारावसदयलोपव्याप्तिः. अथदोषसत्यपिशब्द
निष्ठरसोत्पत्तिर्दर्शनात्तदितिवाच्यं. तन्निष्ठदोषस्यतन्निष्ठरसोत्पत्तिप्रतिबंधकत्वात्. अन्यथूतिप्रसंगात्. तत्रपददोषाः
तत्रकंठशरणकारः. असाधकाप्रयुक्तवक्तृचानर्थक्यत्वं. अन्यार्थकमपुष्टार्थमसमर्थतथैव. १ अप्रतीतमय
क्लिष्टगुरुनेयार्थमेव. संदिग्धचरित्रद्वयप्राक्तयत्राप्रयोजकं. १ दृश्यग्राम्यमितिस्पष्टदोषास्तुः पदसंश्रयाः. का
व्यप्रकाशकारमते. अवाचकानुचितार्थाविमर्शविधेयशिगाअधिकादोषाः. अनुशासनाननुमतमसाध. नचास
मर्थोदोजलजलधरेक्षारमहादावतिव्याप्तिः. तत्रपदस्यसाधत्वात्. ननुआजप्रविषमविलोचनस्यवक्षइत्यादावति
व्याप्तिरितिचेत्तस्य. तदस्माध्वेव. किंतुतद्व्याप्यगतमिदंपदगतमितिचित्राः. तथा. गच्छचं कच्छमंबुधेरिति. एतवानु
करणेनदोषः. सिद्धमपिकविभिरसंश्रितमप्रयुक्तं. नचासाधावतिव्याप्तिः. सिद्धपदेनतस्यआवर्तनात्. नचाच्छी

अ. लि. क.

लेति व्याप्तिः रसविशेषतस्यापि प्रयुक्तत्वात् अनुकूल्यः कतिपये यावन्तो वा आद्यसर्वत्रापि सिद्धिः द्वितीयेन दवगं
 तुमराकां भाविकवीनामननुभवादिनिवेदनं कविभिः पूर्वकविभिरित्युक्तं चातं यथा तत्सत्यं तेवचतियत् वचे
 संतपस्य कविनामननुभवादिनिवेदनं कविभिर्न निबद्धमित्योग्यमेव तत्सदं जातमिति नास्ति किंतु न्ययबोधविघटन
 द्वारा तथाच न्ययस्य सदसिन दोषः श्रुतिकृत्कं कृष्टं श्रुतिरित्युक्तं पलक्षणं रसनाकद्वयगतं यत् एकद्वितीया
 क्षरयोरैकत्र समावेशे रसनाकद्वयं यथा स्मरंतामियेषु पिति श्रुतिकद्वयं यदि किंदिक्षुक्षिपत्यक्षिपक्ष्मला
 क्षिपक्ष्मणक्षणाभिति रोद्रेस्य गुणत्वं वरणमात्रप्रकमनार्थं यथा सरस्वतीमहेश्वरः अस्ययमकादोषाभावः
 कृष्टि युतमन्यार्थं यथा त्वन्मुखे कसरि स्मृते कसरि शब्दः सिद्धस्तु कसरः किंतु तत्कमस्यास्तीति पञ्चममभि
 हितं असमर्थं ति व्याप्तिश्चिन्त्या प्रहेलिकायां युगः कृष्टि मपुष्टि यथा सिंघनं दननं दनः बुध ए
 तावतिवक्तव्यतावा न्यासः कृष्टि ति व्याप्तिश्चिन्त्या अस्य दानुराधे दोषाभावः यथा दशप्रवृत्तुखातः स
 म्यगर्थः समर्थः कष्टेन द्वितीयार्थयुततदभिधाने समर्थः न च प्रसिद्धे हतेति व्याप्तिः तत्र द्वयमपि समर्थं किंतु प्रसि
 द्धमेकमित्युक्तं प्रसिद्धमिति चेदः कृष्टि लेघनीरदं हरिः अस्य प्रहेलिकायां गुणं राखमात्रप्रसिद्धमप्रतीतं य
 था वभारपरिमांडल्यभिवापा एणो हरिर्गिरि राखविश्वभायां दोषाभावः इत्यर्थः प्रसिद्धं यत् कृष्टि यथा न
 गरिपुसुतसुतरिपुसद्वरास्त्वं नगरिपुरिद्रुतकतोर्जुन सत्कतो घटो कस्तदरिं कर्णे इति दूरादवगम्यते ॥

प्रसिद्धिसिद्धेन दोषः अप्रसिद्धार्थगुणं यथा हरिस्तु युगकृति हरि शब्दो वावकोपिमंडके प्रसिद्धः अस्यापि प्रक
 रणार्थात्तौ बंधकाव्ये दोषाभावः स्वसंकेतितमसंकेतितवानेयार्थं यथा माध्वीकदोषेति कृष्टं मध्वनामानंदेयं पति
 दंशकददशावतारो हरिः प्रहेलिकायामस्य दोषाभावः यथा वा नडिहसीकृता त्वया अधमत्वं लक्षणं व्यंग्यालंकारेण
 नाः अर्थसंदेहकं कृष्टं यथा मया स्वीक्षितो हरिः तृतीयायां माशब्दप्रयोगसंदेहः प्रकरणे औनियेके दोषाभावः
 निश्चितं साहस्यार्थस्मारकं विरुद्धार्थं संदिग्धेति व्याप्तिवारणाय निश्चितपदं इदं विशेषणगतं विशेष्यगतं समासग
 तमसमासगतं वा कमेणोदाहरणानि प्रियस्य पुलकश्रेणीकांता प्रीतिविषयिका यमस्ते हृदि वर्तते संयम इति वाच्यं
 अत्र पूर्वमस्यास्मरणं द्विजेतवर्गहृद्यमद्यमभ्यं विधीयते लेखालंकारे दोषाभावः अदीपकमप्रय
 त्तं यथा रामः श्यामः समाययो जगत्सु भिप्राये दोषाभावः दशसंकेतितं देव्यं यथा वेदं विना हि जोरंडः रंड
 इति पामरैर्मौथिलसंकेतितं महाकविप्रयोगे दोषाभावः ग्राम्यं त्रिधा अश्लीलं अमंगलं घृणाकरं चेति अश्ली
 लमपि त्रिधा अश्लीलार्थं अश्लीलार्थोत्तरं अश्लीलस्मृतिहेतुः त्रिनयमपि यथा गृह्यतां मे वुरंगक्षिपपाण
 जोहितानना योनिरोधस्तयारब्धः आयुधंतवसाधनं एवममंगलत्रितयमपि यथा निशि निद्रास्ततदीर्घावि
 हितमग्न्याचनं हारावातिरभक्तं दे एव घृणाकरं त्रिधा दाहरणीयं अश्लीलं संस्कृताश्लीलं देवाश्लीलं तद्देवा ए त
 वदूषणं यथा ववुरिस्थं समीरणाः एवमन्यदूहनीयं कविसंरहतेषु उपस्थाने भगवान् भगिनी प्रभृतिषु न दोषः

अ. तिलक.

६

रसविपरीतरीतिरिति. यथा. रामोजघानबाणेन. इत्यनुरुद्धायांरीतोदेषाभावः. यथा. शिगलेपरगांगणे. अत्रमध्य
मारणदीवेदशरीति. योगरूपयोरप्रतिपादकमवाचकं. यथा. तत्रचक्रस्यगर्जितं. गर्जितमेघनादेतनुगर्जितमव
रकनमवतिपरंतुचक्रस्येतिवाक्यद्वयमिदमितिचित्यं. यथा. चांसुभिवांसरोनिशा. निशापदेनतमोमस्यत्वमुक्तं.
तत्रतद्वाचकं. अस्यसमाधोगुणत्वं. यथा. नरसिंहस्यसकोपिकंदर्जनः. अनर्हार्थमनुचितार्थं. नचविरुद्धेति
व्याप्तिः. विपरीतप्रतीतिर्विरुद्धं. अधमत्वप्रतीतिरनुचितार्थमितिभेदात्. यथा. राघवोरीतिपतिःप्रतीयते. रत्नाः
पतिरित्यपिप्रतीयमानेर्थः. निंदायामस्यनरोषः. यथा. कुटिलस्तवकुंतलः. विधेयस्याप्राधान्येनप्रतीतिरिति
मृष्टविधेयांशः. यद्यप्यन्यविरोधित्वंवास्तथापिचित्यं. वित्तंन्यबोधजनकत्वेनदुष्पकत्वं. यथा. दि
तीयमूर्तिर्मेकसदनस्य. प्रसिद्धावस्यनदोषत्वं. यथा. चंद्रोविराजते. निष्ठुरसंधिपदस्यपिवादापत्तः. अदुष्टस्य
वप. न्यसम. रणदुष्टत्वात्. नचात्रसमासस्तत्रासमासासमासइतिनियमइति. समा
स. दोषस्यापरिहार्यत्वादितिचित्यं. अथवाक्यदोषाः. तत्रकंठभरणकारः. शब्दहीनक्रमध्वंस
विसंधिपुनरुक्तिमत्. आकीर्णवाक्यसंकीर्णमपदंवाक्यगर्भितं. द्वेभिन्नलिङ्गवचनेद्वयन्यूनाधिकोपमे. भग्नद्वं
दोयतीचद्वेअशरीरमरीतिमत्. वाक्यस्येतमहादोषाः. पांडुरोचप्रकीर्तिताः. काव्यप्रकाशकारमेतच्च. उपरुतविस
गलुप्तविसर्गपतत्यकषसमात्. पुनरानाभवन्मतेयोगानभिमतवाच्याख्यानपदसमासप्रसिद्धहतभग्नप्रक्रमन्यून
पदाधिकपदामतपराथानिदूषणाभि. इतरपदादपप्रयोगः. शब्दहीनयथा. रामोरथेनाध्वनिसंस्कार. ररत

६

स्तृतीयायोगादात्मनेपदं. विवक्षातोदेषाभावः. क्रमध्वंसद्विविधं. विपर्ययस्युत्पत्तेदात्. उभयमपियथा. पयोध
राधरोविबहमांबुजसहोदरो. रक्तमुखंमुखंतस्याः सखेमदनदेवतम्. १ संबधवित्तानविगविरहोन्नादादाकदा
षः. यथा. सत्वरजःस्तमःपुसाभितिसंतित्रयोपुणाः. अंत्योमध्यःपरत्रास्तिप्रथमस्त्वयिराघव. विसं
धिल्लिविधं. निष्ठुरसंधिविगतसंधि. वसयमपियथा. गिर्यायायोनंदिलापञ्चारुप्यतिमेरुहं. प्रमस्यरोद्रे
द्वितीयस्यपर. द्यादेनदोषः. चंद्रकैकिकुभःकेलिस्वलितेकुंडलेदुव. समानजातीयार्थपुनरुक्तं. यथा. श्री
माभीमोर्जुनोर्जुनः. लालानुप्रासेगुणः. यथा. चंद्रचंद्राननेपश्य. मिथोविभक्तीनामसान्निध्यंवाकीर्ण
यथा. मयासुप्ताहरिर्जेत. बोधाविरोधिपदांतरितेनदोषः. यथा. हरस्मत्तत्रस्मितमातनोति. महावाक्या
ननुरुद्धेनवाक्यान्तरेणांतरितंवाक्यगर्भितं. नचस्याकीर्णवित्त्याप्तिः. तस्यमहावाक्यान्तरोधित्वात्. यथा.
रघोर्बिकोधिकोमतोमामनुस्मरराधिके. पञ्चोत्तरनदोषः. भिन्नलिङ्गवचनेयथा. समुद्रद्वकोसत्यारलानीवर
घूहः. अनुद्देशेचदोषः. रत्नदाराग्रहस्य. न्यूनाधिकोपमानेयथा. नूनंवाहिविधिं. हीनोपमानंहीनविशे
षणापमानं. अधिकमपिद्विविधं. अधिकोपमानंअधिकविशेषणापमानं. हीनाधिकोपमानेयथा. खद्यो
तद्वतिग्मांशुः. खद्योतस्तिग्मभाववत्. महतोनिंदायाहेनोपमा. अधिकस्ततो. अधिकोपमानदोषः. भा
गवत्प्रतापाग्नेभास्वान्वद्योतवत्. काककोकिलवक्रोडि कीडसित्तंमहीरुहः. न्यूनाधिकविशेषणापमाने

अलंकारः

७

उत्

यथा. बलचकोरशीतांशुरिवराधेतवाननं. लनेवराजनेबाहुः कणकनककंकणः. असिह्येनदोषः. मदनकर
तालनर्तितमधुकरइवक्षरेणाध्याः. मृगनाभिरिंदुसुंदरमाननमिंदुपमंतस्याः. नयनेचवापलचंद्रेकर्त
कदाति. प्रसिद्धं देयतिभंगोस्फुटो. प्रदेयेइत्यनुशासनायादिपूर्वस्य. वापरीतिस्वइतिपादांतस्यलचोः. यति
भंगस्यस्वरसेधोनदोषः. कर्मणाहोहरणानि. यथा. सीमतेसिंदुरेवदुराख्यपंचेषुः. तरणरस्यतलेदिरिय
हणराहोवितकयति. अयिराशिमुगिगच्छस्यव्यतिश्रीमुरारिः. अत्राष्टमस्त्वानयतिभंगः. स्वरसंधिकृतानदो
षाय. क्रियाहीनमशरीरं. क्रियेत्युपलक्षणं. कर्मकर्तृहीनमप्यवगंतव्यं. यथा. रामराजीवलोचनं. स्फुटप्र
तीयमानायांक्रियायांनदोषः. यथा. हृदयंत्वधिराघव. अत्रास्तीतिस्फुटतरंक्रिया. शैथिल्यमरीतिः. शैथि
ल्यसौकुमार्यकारिण्यरादिसं. यथा. ललनाललितालापकामलालाललोचना. गौड्यांगुणाः. विसर्गस्त्रि
विधः. अविकृतोविकृतः. पुष्टश्च. विकृतोत्तुतः. अविकृतउपतुतः. पुष्टः. स्पष्टः. त्रितयमपियथा. उत्तचंद्रउतपु
दरउतनलइत्यादि. कर्णोत्तुतलोनीलो. जनोदीनोउडोत्तपः. मंदश्चंद्रः. स्मरः. कूरः. कायः. क्षानः. स्मरः. खलः. प्रथमस्य
प्रथमेनदोषः. उत्तचंद्रउतपुदरउतनलविक्रमादित्यः. उत्तगंधुर्वउतस्मरउतसुंदरिमेथिलोत्तपतिः. द्वितीयतृतीय
याः. कतिपयवर्णात्तरितयारदोषः. यथा. रामः. क्षामकलवुरः. स्मरशरज्वालानुरः. पातुनः. बालोव्यालालनीलो
खलदलनयनोगोपवषाद्युत्तुतः. पतप्रकपेयथा. प्रकपेः. सोशब्दनिघः. जयदामेदूरदानवदारणदीर्घदुःखद
लनोदयदक्षः. दुर्निरूपदुर्दुरिदुरत्ययविस्वयकरुणामीशानमस्ते. त्रिपादयमकौनदोषः. कर्मकर्तृक्रियाभिःपरि

७

समाप्तस्यवाक्यस्यपुनरुपादानं समाप्तपुनरात्ते. यथा. पातुत्वांपुंडरीकाक्षोदानवक्षोभकहेनः. आकाशाविघट
नहाराः. स्यदोषत्वं. तथाचयत्राकांक्षातादृशीतादृश्यहेतुविशेषणवानदोषः. तादृश्येयथा. नमस्तस्मैमहेशाय
सर्वसंतापशांतये. हेतुविशेषणयथा. अद्यापिसखिनायातः कलः. कुलिशमानसः. अभिमतयोगव्यतिरे
कोऽनभिमतयोगः. सवासमासगतः. समासगतः. प्रकरणगतश्च. अस्मात्समासगतोयथा. हस्त्रांतैः
पातितायनत्रिदशास्तीव्रतेजसः. अहोइगारवामृगस्तस्यभुजाशाखासुरवलति. तीव्रतेजसइति कृतमतयो
गभिषति. आस्यस्यमुखमादर्शभवारविभूषणं. रस्सनाकालिदासस्यभारतीरंगवेदिका. भारत्याइति कृत
सकलयोगोभवति. अथाहारे दोषाभावः. अर्थांतरे द्वितीयाह. एकस्यपूर्ववाक्यान्वयिनोहेत्वाद्वैप्रधान
स्यवाचकमर्थान्तरकवाचकं. एकमर्थान्तरप्रथमार्थे एकस्यउत्तरवाक्यान्वयिनोहेत्वाद्वैवकमर्थान्तरकवाच
कमुवगंतव्यं. पादेप्यहोपिपदविपर्ययासाक्षात्कीर्णं. अर्थांतरकवाचकस्यवैकाधिपर्याधीनवयिनः. एवंहेत्वादे
वकिर्तत्वमितिततोभेदः. यथा. अंगेकुर्गगाहि नधेहिभूषां द्राक्षारसेक्षारसो नयुक्तः. तदित्यमाकणय
महत्तांसि सुधाविशुद्धवसनीसुखाय. तदुत्तारंगेनधेहिभूषामित्यन्वयस्तदुत्तरार्धेपतितं. वाच्यमनभि
हितं अनभिहितवाच्यं. वाच्यमभिप्रेतं. तच्चकविमुरख्यं कचिदपिचिदभिप्रेतयः. यथा. तातां प्रभक्ति युक्ते
नतथापिपितुरात्तया. राज्ञस्य कंचितकुलमनुलुप्यं गुरावचः. तातां प्रभक्तियुक्तेस्मीतिवक्तुं युज्यते अत
वेतिचरमपदहेत्वर्थान्निधानुमुपितः. असमाजपतितमस्त्वानपतितं. यथा. नरायजायेनवीक्षितः. नव

अ-तिलक

७

क्षितइतियुज्यते. यथावा. सरिवक्रेतमः परेनालोकियदुर्नहनः. गत्वापियमुनाकुंजमा
ज्जनाचलदीधितिः. अंजनाचलदीधितिः शितपदं यदुर्नहनविशेषणं तत्समाज्युतं. व्याकी
र्णतिव्याप्तिश्चिंत्या. अस्थानसमासेयथा. चक्षुः कुवलयकोडकीर्तुर्गजयोद्यतं. मध्यमके
शिवः क्योमध्यमारभश्चानंदोषः. प्रसिद्धित्वं यथा. गर्जयेपफणीश्वरः. समाधौ नरोपुः
भग्नारंभोभग्नपक्रमः. नवपक्ष्यकर्षितव्याप्तिः. तत्रप्रकर्षभंगोवचनभंगइतिभेदात्. सवप्रकृतिप्रययपया
यस्सर्वनामोपसर्गभेदात्. प्रकृतिभंगोयथा. स्मृतोहैमवर्तनाथोल्लसमीनथोपिचिंतितः. पुनरपिस्मृतइति
युज्यते. प्रययक्रमभंगोयथा. गच्छन्कछप्रियापेक्ष्यरोमाचनत्तेनहरिः. पश्यन्नितियुज्यते. पयोयक्रमभ
गोयथा. शोणः करः कुरंगाक्षिरक्तलेपुपरपल्लवः. पुनरपिशोणइतियुज्यते. सर्वनामक्रमभंगोयथा. हरेर
स्यकथांतस्यवितननक्षणांसज. पुनरस्यतियुज्यते. उपसर्गक्रमभंगोयथा. अनुस्मरस्मरारातिविचिंतय
विषजगत. पुनरनितियुज्यते. ननुपस्ययादीनापुनरभिधानेकथितपददोषापीतिरितिचतन. धर्मिधर्मे
भयनिष्ठकथितपदं. धर्ममात्रनिष्ठभग्नपक्रममितिभेदात्. वस्तुस्फुटं द्वितीयस्थानेकमभेदेनदोषाय
मध्यमएवचक्रमोभवति. कितप्रथममारभः. पुनस्तत्करणक्रमः. तेनतृतीयस्थानेयदिभंगस्तदाक्रम
भंगइत्यभिधीयते. चिचेनदोषः. चरन्ययथा. किंकिमित्याकुलः शिवः. किंकिमित्युक्तं. नचोदश्यमुक्तं. न
नचोठासभ्रमादिवाक्यनदोषः. यथा. किंकिमाकुलमभाषतांगना. अधिकपदं यथा. कलावाक्यैरवकृतिः

चंद्रस्यैवैत्यंप्रसिद्धमेव अस्याप्यर्थविशेषप्रकर्षनातौचनदोषः. यथा. अश्रौर्षहयकेषितं. हयसान्निध्यमर्थविशेषः.
द्वितीयंयथा. अभिनविबिसकांडेदगौरः सुधांशुः. अत्रकांतिविशेषः प्रतिपाद्यः. तृतीयंस्फुटं. अमतः परोद्वितीया
र्थयित्रतदमतपरार्थः. इदंच श्लेषएव. तथाचविरुद्धादियोश्लेषेनपितकत्तैव्यः. यथा. वारिदंविगतजीवनशरत्. का
सहस्ररुविशब्दलोकयत्. करुणयासौश्लेषेणप्रतिपादितौविरुद्धौअंगां गितयायत्रभासितेतदानदोषः. कृष्टालंकारः
कृष्टरसभ्रजातीयः. यद्यपिअसाधनिरर्थकाप्रयुक्तनिष्ठरसंधिभग्नछंदोयस्यरीत्युपसर्गपतत्यकर्षव्यतिरिक्तस्फुटः. य
दोषविनापदवाक्यदोषानास्ति तथापिसंप्रदायानुरोधेनोतिरिक्तास्तेनिरुच्यंते. तत्रकंठाभरणकारः. अपार्थव्यर्थमे
कार्थसंशयमपक्रमं. शिवन्चैवातिमात्रंनपरुषोविरसंतथा. हीनोपमंतवन्नान्यदधिकोपममेवच. अप्रसिद्धोपमंचान्य
दसहस्रोपमंतथा. निरलंकारमश्लीलविरुद्धमितिषोडश. काव्यप्रकाशकारमेत. अपुष्टव्याहृतंनिर्दुष्टवनीकृतंनिय
मपरिवृत्तंअनियमपरिवृत्तंविशेषपरिवृत्तंअविशेषपरिवृत्तंसाकांक्षंअपदमुक्तंसहस्रभिन्नंविध्ययुक्तंअनुवादायुक्तं
कपुनः पुनः स्वीकृतं चेतिदूषणान्यतिरिक्तानि. वाक्यैकवाक्यतामापन्नमपार्थक्यं. यथा. कुरुंगोस्तिविहंगोस्तिभंगोस्ति
किमितस्ततः उन्नतवालादृक्कौनदोषः. यथा. कः अंशः कृगतासिसुंदरकुतोगच्छामिपश्यप्रिये. अर्थयथा. आगतं प्रे
क्ष्यराघवं. अनागतस्यदर्शनाभावादगतमिति विशेषणव्यर्थः. किमितिदीर्घरतायोकोशांतानांधर्मेपिदेशेचनदोषः.
प्रथमंयथा. उदितंपश्यशीतांशुं. एकार्थंयथा. गच्छत्यस्तंचरमज्जलधिगाहतेशीतरोषिः. गच्छतिगाहतेह्यभ्यासंभ्याह

अलंकारति- समय एक उक्तः आर्थः पुनरुक्तमात्र एवावर्तयति यथा- रविरुल्लसन् पुनरुक्तः- रसावेशो मूर्खव्युत्पादेन न दोषः अथ
 विश्वमिदं निःस्वमुत्तरलमिदं जगत्- ससंशयं यथा- कुधो मित्रं गृहगतः- विदग्धाक्तो तरुणयोः प्रह्लादोक्तो च न दोषः
 यथा- देहिवासं स्तब्धं शूरियदद्यस्स दुर्दिनः- अपक्रमेयथा- द्विजेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा देवो यज्ञमुपाचरत्- चित्रोक्तो न दोषः
 नाभिकुण्डे स्मरोहाता ह्येमाग्निं स्थापयिष्यति- रोमा लिङ्गभ्रान्तो र्वे सुस्थिता धूमधोरणी- रीत्याद्यनिर्वाहः सिन्नः- इदं राक्षसं दूषणं
 विदुमहेति- अनुद्वेगं विददूषणं- यथा- निष्ठाकांता मतिदः पस्तपः कलिने केतनं- विद्यामलिवकं कस्य भाग्यसंपन्ननीषिणः-
 इव दानमनुद्वेगकरं- असंभवार्थमिति भावः- मध्वन्यामयं गतः- विनयोक्ता बल्युक्ता लंकारे च न दोषः- प्रत्येकं यथा- कुलम
 ध्रुपदीपमेतत्त्रयिसप्तसमागते- मेरुः सर्पवद्यस्य सुखे कोटिनीयते- अनुचितार्थे परुषं- यथा- आयाहितत्पमेणाक्षिमात
 त्वं चुरमेग्रहं- उपदेशो दोषः- उक्तयमपि यथा- कालव्यालमुखेति नति छन्दः सप्तमि- दृष्टे त्वेकैव- क्रूरोगुरुस्तपस
 ने- विरुद्धसंविदसं- ननु विरसो रसदूषणमिति चेत्सत्यं- अर्थदोषोपि भवतीत्यर्थदोषावसरुक्तं- अलिंगमापियेतातं म
 तं किमनुशोचसि- शोकशृंगारावेकत्रानुचितौ- अंगं गीतावापन्नयोरदूषणं- यथा- पुरोभूमिमुवस्मैरवदनामदनाज्वलः
 दशास्यमुस्वमादशोदशायामस्सराधवः- अत्र बीभत्सो गी- हीनापिकापमयोरनुद्वेगं- केषोचोदूषणं- प्रथमं पूर्वमुदाहृतं-
 द्वितीयं यथा- पुरुषोत्तम एवासिराजं क्लेममिधीयतां- अप्रमिदोपमं यथा- दंतागुजोपमं यथा- अनुद्वेगेचादूषणं
 यथा- तव चेतां बुधिसात्र सुखं स्वीर्षितमाधवः- असह्योपमं यथा- कृदः पीतांबरो धो धरधाराधरोपमः- अति
 जोष

रेकोपमायामदूषणं- यथा- सर्वथानोपकुर्वति दुर्जनाः सृजना इव- अलंकारमात्रराहित्यनिरलंकारः- अलंकारो यत्न
 कारः- मात्रपदं विन्यसितव्याप्तिवारणाय- यथा- माधवायुधिवीक्षितः- रसपुष्पावदोषः- यथा- मदयेकः पुरंदरः- अ
 त्रोरसः पुष्टः- अश्लीलं यथा- अनंगायतनं परय- स्वर्गसुरवस्पृहा- अस्य पूर्ववत्सर्वव्यवस्था- विरुद्धं यथा- प्रकाशि
 तलोकसमयदेशे सिद्धसंप्रदाययुक्त्यौचित्यप्रतिज्ञाधर्मार्थकामसंगीतशास्त्राणो विरोधादस्य त्रयोदशभेदा- ननु
 वेधामिकोदंडं दूरं तेन शरीरगतः- धनुर्बद्धमिति प्रकाशितं शरः पलायित इति विरुद्धं- विरोधात् लंकारे न दूषणं- बद्धः कामिनि
 कुतलस्तव पुनर्मध्यः परिहीयते- लोकविरुद्धं यथा- बाजीवहति हृदि- बालप्रबोधोक्तो न दोषः- समयविरुद्धं- केकि
 को किल निष्काणकोमलाः सकलादिशः- अनयोरिकसमयो निषिद्धः- चित्रोक्तावुत्पाते च न दोषः- अहो विकसति व्यक्तं
 नक्तं सुदतिसावसं- देशविरुद्धं यथा- कालिंघाः पुलिनं तु गौर्दिद्व्यातं गेनिष्यते- योरुपवर्णने न दोषः- सोयं लंके श्व
 रोयस्य सद्राकोपार्श्वचारिणो- चंद्रार्कयोर्न भो देशप्रसिद्धिविरुद्धं- यथा- चक्रचक्रायुधं स्मरः- उल्लेखायामदूषणम्
 यथा- कामः कलावतीकोधादिदुचक्रं करे दधौ- संप्रदायविरुद्धं यथा- पतिः कपीनामयमंबुराशिभिंदुष्टविंदुमिवा
 ललंघे- अभिज्ञायामइति कवीनां संप्रदायः- विस्मयेन दोषः- सुखीकृतो भवत्कीर्त्यो करीकृतिनलक्ष्यते- मुक्तिविरुद्धं
 यथा- गेहे गेहे विधूयः- असंभावितोपमायामदूषणं- मुधा सर्वं नृपेक्षया- प्रतीतिविरुद्धं यथा- धन्यापुत्रीयति यत्र

अ. तिलक.

१०

कोटिकांतांनमुं वति. हास्यस्सेनदोषः. औचित्यविरुध्यथा. भिलस्यमुखयत्नंगं वारुचामरमासुतः. देवताप्रसादादे
नदोषः. यथा. तरंगतरलीभवत्कुबलयालिषाचक्षुषातुषारगिरिकन्यकेयमधमंजनपश्यसि. पयोधरमहीधरेन
रतितस्थवामभक्वाक्कणत्वनककि किणीकलरवेणदेवस्मरः. १ एवमन्यान्यपि विरुद्धानि ज्ञेयानि. अपुष्टं यथा. वि
कृर्गगनसंगतः. इतिहासेजात्यादेनदोषः. व्याहनंयथा. किमनयाकलयारजनीपतेर्नयनयोर्ममसेविधोः कला. किं
कलयेतिव्याहृत्यपुनः कलयाएवकृतिः कला. समानजातीययोरैकप्रकेषेकविदूषणं. यथा. सन्निधेस्तववक्त्रेदोरिदोः किं
मप्रयोजनं. अनवीकृतोयथा. अलं चित्तेरलं चित्तेर्यीरामोयदितस्तुतः पुनर्यथैमितिप्रयुज्यते अत्रेदं विलं अलं कृत्वा
पुनरलंदेवेनवीकृतोदोषः. पदान्तरकरणपर्यायभंगः. तेनकवीनामुभयतः पात्राः. किंचेदमपिराब्दपुनरुक्तं. नियम
परिहृतंयथा. सूर्यवंगोर्गदंतत्रदीपएवरघूहृहः. एवकारेणान्ययोगव्यवहृदालभ्यते. तदनुद्भयं उद्देश्यस्तुताया
मदोषः. इदमपि व्यर्थमेवदूषणं. अविशेषपरिवृत्तंयथा. गोरीकुरुकुरुंगाक्षिहारं हसितरेविषा. स्वतस्यरेवत्यकरणं
प्रकर्षाय. अतिशयविशेषवच्येनदोषः. यथा. रदस्तवस्मितस्निग्धं क्षीरहालितमौक्तिकं. साकांक्षंयथा. येन
विनायस्यनस्वार्थानुभवतंतस्यसा आकांक्षा. यथा. प्रहरत्यधराधवः. विपक्षमित्याकांक्षति. विरहोन्मादेनचोछा
भिलापचनदोषः. इदमपिराब्ददूषणं. आकांक्षायोग्यतासतीनां राब्दनिघृत्वातः. अनादेयपदयुक्तमप्युक्तं. य
था. भुवनधरणीमुभक्ताविमुक्तातरुणीरुहे. रामोहमितिजीवामिसर्वदुःकमेणाफलं. तृतीयपदएवपर्यवसन्नम्.

१०

चतुर्थपदमनादेयं हेतुपन्यसेनदोषः. हेतुज्ञाननिहेतु. यथा. तीरनीगनिपेरिंदुः प्रायश्चित्तमिवावरत्न. प्रायश्चित्तेहेतुर्ना
क्तः. प्रसिद्धानदोषः. त्यकारमेणमैथिली. जनापवादः प्रसिद्धोहेतुः. सहचरभिन्नंयथा. अग्रतोब्राह्मणाः काकादक्षि
णेशकुनःसतां. अन्योऽर्चयिष्येनयुक्तं. अप्रधानीक्षितेसहायेनदोषः. रामोजगामसंग्रामप्रांगणं कपिभिः सह.
अप्रधानीक्षितेसहायेतृतीयेत्यनुशासनं. पर्याप्तस्यवाक्यस्यपुनरुपादानं त्यक्तपुनःस्वीकृतं. यथा. अस्तिस्वस्ति
करः कलः सोपिसेतांशुशेखरः सोपीत्येननपर्याप्तस्यपुनरुपादानं. साकांक्षिनदोषः. एतस्यदोषत्वेदीपकस्यगु
णत्वं. अहत्तेस्त्वंकारत्वंनस्यात्. अपितुचतुर्भिःपरित्यक्तस्यैवस्वीकारादीतवित्यं. विध्यर्थयुक्तंविध्ययुक्तं. यथा.
नवाद्यशरवारितः समितिरावणाधावतीतिविध्यर्थानुयुज्यते निष्ठायांतुक्तः. अनुवादायुक्तोयथा. उग्रपात्न
यमेदिनीम्. उग्रत्यनुवादोक्षणेयुक्तः. नामाभिधानेनदोषः. यथा भीमसंरक्षमामितः. असुक्तविरुद्धान्यं
तरस्वातमेवतीतिविचार्य. अयोगसापेक्षासत्संसर्गसमर्थरूपकापुष्टविशेषणासंगतयअपरदोषाः. योग
रूढयोगानन्वनयाः. यथा. मनोविनोदयत्यतस्वर्धनीपंकजानिलाः. स्वर्गद्वारंपंकजभावात्पंकजस्ययोगे
नुरूपन्नः. सापेक्षंयथा. इत्स्वंमध्यस्त्रलंतव. मृणालादखधेः अपेक्षाद्वस्वस्येति. असमीचीनत्वार्थस्यसंसर्गोऽस
त्संसर्गः. यथा. युद्धभंगमवतुभवतोविरिभूमीपतीनां. भवतइतिपदस्यभंगसाल्लिध्यानवविरुद्धमिहेतिदेवायं.
तस्यसमासमात्रं विषयकत्वात्. असमर्थरूपकंयथा. मुखपञ्चतमोहति. तमोहननानुकूलं पञ्चरूपकं.

अलंकारानि

११

वाचानुपलब्धं यथा यथास्तमीपतिद्वितीयापतिकरणेपुष्टेः तत्करणेश्यानप्रवेशः असंगतिः संगत्य
भावः सच यथादो इति श्रीभाष्यकारमिश्रविरचिते लंकारतिलके देशतदुद्धारनिरूपणं नाम द्वितीयः परिच्छेदः
अथ गुणाः तत्र कंठभरणकारः श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता अर्थव्यक्तिस्तथाकांतिसुदारत्वमु
दात्तदा १ अजस्तथान्यदेति प्रयान्यसुशब्दाः तद्वत्समाधिः सौम्यं वगंभीर्यमथविस्तरः २ संक्षेपः संनि
तत्वं च भाषिकत्वं गतिस्तथा शितिरुक्तिस्तथा प्रादिर्ये पांलक्ष्यलक्षणः ३ गुणास्त्रिविधाः वाचा आंतरवैशिष्टिकाश्च
वाच्यद्राव्याः आर्था आंतराः वैशिष्टिका दोषगुणाः नचोक्तप्रेतुगुणः अलंकारः निव्यातेः तथा च सहजा लक्षणे
तुगुणः अलंकारस्योपाधिको लक्षणे तु वा इति प्रमेयः सुकुमारता कांतयो माधुर्यमेव समता वैष्याभावः अर्थव्यक्तिः
प्रसादः उदात्तता अनुप्रासालंकारः सुशब्दा अस्तन्यायताया अभावः प्रत्ययान्यस्य गुणारोपः समाधिः सौम्यं सं
क्षेपो विस्तरश्च औपाधिक एवेति दोषमलंकारत्वं अत एव समाधिस्तस्मिन् प्रयुज्यते प्रभृतीनामलंकारगणनायमेव द
दिकारलेखनात् संमितमिति रिक्तान्यनयारभावः श्लेषो विसंघ्रभावः तेन प्रादिमाधुर्यप्रसादो जगंभीर्यपाकात्
वगुणाः पाकस्तरसविशेषात्पत्तिजनका गुणमनुदायः नचो जगंभीर्यवृत्तिः तत्रेदं गुणः स्यात्वेदंभीर्यमीषत्समा सौ
गुणः स्यादिति वाच्यं तस्यापि माधुर्याभिधानगुणत्वात् ननु माधुर्यकाद्व्याप्तावः प्रसादो व्याप्तीणोभावः एवमे
तपि दोषाभावा एवेति चेत्तस्य तारत्वमदत्वयार्थथातारतराद्यनुभावादि तरतरमपायात्मतानास्ति तथा मधुर
तरप्रसन्नतरगंभीरतरपकतराद्यनुभावात् अत्राप्यवंतरजातिकल्पनाभावे जात्यनुभूपगनात् तथापि संप्रदाया

११

नुरोधेन ते ह्यनुयंते पदयोः सम्यक्संधिः शब्दश्लेषः सम्यगर्थनिर्देशोऽर्थश्लेषः उभयमपि यथा भावज्ञानगति
ताभ्यां मन्धान्यनुपलभितं गतयोरीशयोः कुंजमेकमास्यमुपास्मरे १ कर्मकर्तृक्रियाणां प्रसिद्धानां समावेशः शब्द
प्रसादः सकलप्रसिद्धमंगिभिर्यविन्यासोऽर्थप्रसादः उभयमपि यथा युवतिविरहभाजायन्मयाभक्तिं तोसि क्ष
णमपि तस्य धाशा भक्तिमिमीषितासि तदखिलमपहर्तुं मर्षां कथं भवेत् स्फटिकरुचिजटालं ज्योतिराद्यं स्मरानि
२ उपक्रांतस्य बंधस्य समता शब्दसमता संबंधाद्विषयः मृदुः प्रस्फोटो मिश्रश्च मृदुर्वेदमर्षः प्रस्फुटो गोडी
मिश्रोलाही प्रारब्धस्यार्थस्य निर्वहः अर्थसमता उभयमपि यथा किमु रसि गरिमा किमालिम अतवत नि
माकिमु वकिमादृशोको वचसिमफरिमा किमद्यदेतव परिमासमुदेति मेवितकः ३ वेदमर्षीतिर्योवयः सं
धिः द्वेषसमासः शब्दमाधुर्यं क्षमा अर्थमाधुर्यं यथा तातवरणानां नारुण्यं मुखं मुल्लेखं वयं वेदं ध्यम
न्याहं नभूषंगपरिग्रहो न चरदः प्रप्रेषिभौ न स्थितिः एतत्संप्रति संतनोति मनसः कोपं न बहूक्तनिस्वाधीने
पिपुरे वपंकजदृशो यत्प्रभक्तत्वग्रदः निष्ठुरास्तरपायं सुकुमारं असंभववारणाय प्रायः पदं अक्षरं विवर्ध
निष्ठुरमनुष्ठुरं अत्यप्राणमनुष्ठुरं अर्थस्याकांक्षित्यर्थसुकुमारता यथा पुष्पमाला अमृचाला कथमे
वासि स्थिते इति चंतां वदन्मध्यः कृशामगदृशो भवत् ५ अथ प्रतिपादकः शब्दः प्रतिपन्नार्थः अर्थव्यक्तिः
उभयमपि यथा तातवरणानां कमलाकुचकनकाचलललधरमाभीरुसुंदरीमदनं सुविततदोषफलणा
चलिकमलवनीभंगमयुतवंदे ६ तदीक्षतमावर्णघटना शब्दकांतिः क्षतवमोर्धार्थकांतिः उभयमपि य

अलंकारति-

१२

या तात्पर्यानां एतत्पर्यतमगीदोयशोवन्निरुद्धसतिपुष्पधननः भूतसत्तर्हिदंगवेवेरिधरेद्रतनया
नुरज्यते ७ अनुप्रासः प्रेमसञ्चरतः श्लाघ्यविशेषणयोगः शब्दोदाहृतः श्लाघ्यमनारोपितायुणः वाद
कोचलोमप्रवृत्तनरोपितायुणः आशयप्रकर्षः अर्थोदाहृता यथा महीमहीयसीमुक्तमुच्यतीति कर
पुरी रामः कोचाल्ययामुक्तो मुक्तो नैवस्मितास्त्रिया समानजातीयदीर्घस्वरवृत्तादिरमुदात्तः अनुप्रा
सवहलकांतिरितिततोमिदः विस्तृत्युक्तपार्थोदात्तः यथा प्रदीर्घास्मितामांशोरीतांशोयामिकीभव हा
रीसवदादीनाथश्रीनाथः स्थापनीयते २ इकारवाहल्यं रेचक्येव ओलः समासबाहुल्यशब्दगुणः ननुशुद्धा
गोलीतदपिपोलस्त्यानां नन्वेवमेतेनैवर्ममार्गस्य प्राणादशगुणाः स्मृताः इतिदंतीकारवचनविरोधः इति चे
स्त्यै विदर्भः सन्दर्भः स्तसंबंधिवेदभेमिति व्युत्पत्त्यावेदभेकायं तथाचवेदभेमार्गस्य काव्यमार्गस्यैवगं
तयं अतरवकंदभरणकारणगुणगणनाया विशेषानकृतदीतः अजः प्रोदंतेजः क्रमेणोदाहरणे युष्मत्तु
गतुरंगटापपदलयाभक्तनभमीभरस्वशयभोलिकिरीदरनमुरगाधीशमुद्रुर्द्धेति स्वस्वभावमितस्त
तः प्रसूतिताः प्रायः पताकाखलादुद्गम्यतिभुजगराजनगरीदर्वकरश्रेणयः १० यदिदिवासिमहीलतामि
वांशोनिधिपुनिधायनिगालालयामि परिणतपक्षवस्तुगंशालास्त्यजतुतुहहनग्रमोभूतानो ११ ह
नसतोव्यवसायः गच्छादिरमोर्जित्यशब्दगुणः ओजमिसमासप्राधान्यं अत्रगाणसिरतातनततोमदः
अग्याहकारओर्जित्यमर्थगुणः उभयमपियथा वामभूमिः प्रवितनफजादं प्रोत्तापः स्तुर्जबकक्षमितिदि

१२

नलदक्षिणैवकपाणिः अथचय्रीकर्तारपुक्लेशवर्ततेधर्मपुत्रः पेत्रः यथा सहजविजयानः करवापवलिः १२
अस्यबहुवचनादथावेच्छिग्यः वादिकेः प्रयः लाभपूर्विकास्ततिश्चादु इच्छितार्थः प्रयार्थगुणः उभयमपिय
या वाणीनिरजनीदिवाकररुपाकादोलिनीवारिधेदृष्टिस्नेहनिधौनिधौहिमहतादीनेदयाद्रमनः अस्म
हारिनिबद्धसिंहरघटाव्यालालकर्णानिलः पीयतामरविंदसुंदरदशांस्वदांससांबिंदवः १३ संवाधनचाद
क्तिः संपदीक्षितः सुपक्षिडश्चनिर्वाहः सुशब्दता असतः समीचीनतयोपन्यासार्थसुशब्दता क्रमेणो
दाहरणे संग्रामांगणमेष्यतेरघुपतेः प्रोदं प्रतापानलैर्द्रिगेवद्रवरूपतामुपगतेवामीकराणांचये अ
श्यहासवधामधोरणिमुद्रुर्मज्जुजयामणिक्लिश्यस्वस्त्युणित्रसत्पणितलं मेरोः समुत्थालति
१४ कांतोरपुस्वलीतिभक्ततभूतकुंजधारीमध्येवारांविशतिपुलिनंगाहतेनिभगायाः रोहस्युवश
वे हनुसरत्यधिचर्गस्यैल्लोभिलुष्ययेलांतुदतितुरगंशंकमानः समीरः १५ अर्थसुशब्दतायथा कवि
गेणेशोयथांसेविहायस्वर्लोकमालोकितुमज्जगाम देवीभिरादीर्घतरंश्वसंतीशेवालशय्यां सुवपुर्व
भारः १६ स्वर्लोकमालोकितुमितिपदेनानिधनमर्थगुक्तः अन्यधर्मस्यान्यत्रावरोपः शब्दसमाधिः
व्याजावलंबनमर्थसमाधिः क्रमेणोदाहरणे धारानिरीक्ष्यपथिकेलिबनेविकीर्णकस्याददंश्रवण

अतिलक

१३

भरणमित्यदीर्य. गृह्णन्केण पुलकांकुरदंतरेण देवोदधौ विकसितस्मितरोचिरास्यं १० दंतुरोदंतस्य विकासः पु
ष्पधर्मः. शनिताकृतिसमुपकल्पयतामिमतालतापरिसरमिलता. कपटनकेठमजितासंहेतावनिताधृतावरसरो
हयोः ११ शब्दस्यापरिसरः शब्दसौक्ष्म्यं. अर्थस्यपरिसरोर्यसौक्ष्म्यं. क्रमेणोदाहरणे. भृंगध्वनिः कोकि
लकंठनादः सायंतथासंसृतंशशाम. नजीरमुज्ज्वलिरंगनानामनोभवेजगत्सोचकारः १२ हरिश्चंद्रनलेकेण
बलेमुंचतिमेदिनी. अर्थः पार्थिववदाधृतोत्थितिप्रतिष्ठति. २० त्वंकेवलमित्यर्थोवशिष्टः. ध्वनिमत्ता
शब्दगीर्त्तयि. नारिकेलीपाकप्रयोक्तृकोर्यमकरोर्ध्वगांतीर्य. शास्त्रसोपक्रमार्थगांतीर्यमितिकिंचित्. तत्र
शास्त्रसोपक्रमस्यदोषगणनात्. शास्त्रानभिज्ञसदसिगुणस्तंगप्रसंगाच्च. इत्येवमजगत्संमिनीस्वस्तरंगि
णी. स्मरतः श्यामलंधामयदंघ्रिमेतुठिष्यति. २१ विष्णुशरीरावातिर्व्यंघ्याद्वितीयंयथा. यनांधैर्यत्तुणांकुरं कु
बलयन् ग्रीडांबुध्रेपिचन्द्रगरोहरिणस्तवस्तनगिरिः सीमानमारोहति. नामैकावततस्यनिःस्तवतीकस्त
विकामालिकारोमश्रेणिमहाघृतावितनुत्तेकल्याणिजानीमहे. २२ शब्दनिष्ठविकासः शब्दवित्तः. अर्थ
निष्ठविकासोर्थवित्तः. क्रमेणोदाहरणे. आकाशेवसीतीचरायकतवान्मतिकृतिन्यस्तवान्देहलांघुनरंकु
र्मधृतवान्पाथोनिधोस्ततवाब्. देवेभ्यस्तनुदक्षिणांनिहितवान्सर्वस्यदीधितिस्तोषामेवफलंयदंबु

१३

जहरोवक्रोपमैलध्वानः २३ द्वितीयंयथा. ब्रह्मांडेकथमत्रतावकयशोमास्यत्यतः क्षापितेनिर्मातृविधिरेषवां
द्यतिकमुब्रह्मांडभांडांतरं. मत्केलासमहीधरः शवाधुरश्चक्रपयोधिः पयोदंडः कुंडलिनायकः सुरसारिक्तचक्रमु
न्मीलति. १४ ब्रह्मांडाधिकपरिमाणतवेकीर्तिरित्यर्थवित्तरः. शब्दसकलनंशब्दसंक्षेपः. अर्थसकलनंमर्थसं
क्षेपः. गीतायाः प्रथमोवर्णोपुरुषार्थचतुष्टयं दत्ततस्मात्प्रेरवर्णोः पद्यतेलोकलज्जया. २५ सकलंप्रथमवर्णेन
संक्षेपः दत्तसंक्षेपमित्यर्थः. शब्दार्थयोरन्यनानातिरिक्तत्वंशब्दार्थयोः संमितं उत्तममपियथा. देवः पंचुरोवणिकसुरपु
शिशोतिदरीणांपुनर्देजील्ललितकादृशीकिमुतुलापात्रद्वयंहीप्यति. मध्वस्यनिजामकस्यवपुः सौंदर्ययोन्येस्तयोः
सास्यान्निश्चलताततो न हितयेतास्तेविशेषादयः. २६ शब्दपूर्विकाशब्दप्रवृत्तिः. अर्थपूर्विकावाक्यप्रवृत्तिरयंभा
विकं प्रत्येकंयथा. त्वमेवाडवतमस्यचदनंचंद्रवत्सः. इतिव्यालोलकलोलनादेवेदतिवारिधिः. २७ सुतवाक्त्वयंभा
वः अद्यसरिबिनिर्गतामिन्वश्रवसावसाहकुसुमायां भुविदत्तंक्षितायांखलिताकलारकोमलरंगैः. २८ न
हास्वसतादिगोपितात्पयः. आरोहोवरोहोशब्दगतिः. आरोहः पाठोद्यस्वरता. अवरोहः पाठोद्यस्वरता. उक्तेनार्थनाथी
तरस्त्वनमर्थगतिः यथा पथिकस्तवतेदृष्टकामदेवाभिरामेप्रियतममुखशोभासंपदंसंस्मरंसाः शिशिरयतिस्ममी
रपञ्चलमासनीरः सुखयतिचमनोमेवगारदः शीतमानुः. २९ स्वयंद्वयमत्रप्रकृतिः. शब्दस्योपक्रमनिबोधः शब्दरीतिः
अर्थस्योपक्रमनिबोधः र्थरीतिः. उभयमपियथा. मौलोमात्यतिकज्जललयदशोवक्रोबुद्धेपत्रतिश्रोत्रेपत्रतिहस्तयो

अलंकारितः

१४

रूपवति श्रीवातेदारति मध्येमेखलतिप्रसन्नपरितःपादां कुतेहंस्ति श्रीकृष्णस्यदंगं वलः कथमितोराधेतवोग्रंतपः ३०
शब्दभंगिः शब्दोक्तिः अर्थभंगिरर्थोक्तिः प्रथमं यथा भोक्तुं गन्वती किमिदं सिद्धं दंशभाशुभं कतुरास्त्वलं न वसुनं पि
नाप्रहितवान् भद्रं जेदं जिनात् पञ्चामेव कुनः प्रयासिर्गिजे सन्यग्धारादृष्टादिदं शैलं सुवा निशम्पवचनं मेरा
हरः पातुनः ३१ द्वितीयं यथा वाणीकार्तिकरोहिणीपतिगतीपूषकलोलिनीधेतेदृष्टिर्कालकुदलतिकावण्यली
लायितः नोत्ताने गमयिष्यतस्तचिरादके दिने केलिभिः कस्य श्रीफलपीवरस्तनि भवेदेकादशस्थो गुरुः ३२ कंचिद
भिजेत्यकस्याभिविद्येभंगिः प्रौढिः शब्दपरिपाकोऽर्थपरिपाकश्च पाकस्त्रिविधः नारिकेलीपाकः सहकारपाकोऽ
क्षापाकश्चेति ग्राम्योपनागमनागेणकठोरनागराक्षेणपदेनघटितोऽतविचाररूपिरायेतिनारिकेलपाकः प्रचुरस्सप्र
सरणगुणगरीधवर्णकलापकमनीयः सुकुमारार्थः सहकारपाकः नागरोपनागरमृदुपददंदसुंदरः परमगभीरहृदयनि
रवधारसोपक्षापाकः मृदुर्बदभीरहृदयस्सुंदरः नारिकेलीपाकोयथा अर्थश्चंद्रमसोविभिद्यविधिनाभोलः तातरणानां
कृतोभिभिषादुधस्तत्रसुधाविनिर्गमति यादृजो जनेः सीमान् भित्तामयमनुष्येनत्रसुरितोसिद्धिद्वयानिर्गतातत्रस्ते
जनविंदुरेवभनतेतत्सुहृत्सारथिः ३३ एवमन्याबुदाहरणीयो अभिप्रेतार्थनिर्वाहः यथोक्तिः यथा आकां
तेसहसातुरंगरजसाचारानिधोबाबुवेदेवत्यतिपक्षपदमलद्वारस्त्वलंनिययो लक्ष्मीः पीनपयाधरावलवल
कलारमालास्तः रजः पुजेः पिंजरमंबरविदधतीत्वतोपमारोहति ३४ विपक्षनारीणामंतस्तापस्तवलक्ष्मीप्राप्तिरिति
भिजेतोर्थः इति श्रीभानुकरभिश्वरविते लकारतिलकगुणानिरूपणस्तुतीयः स्तरंगोगमत्समाप्तिश्च ॥

तातरणानां
१४

व्यत्य

अथालंकाराः ओपाधिकप्रकषेदेतुरलंकारः उपाधिः क्वचिदक्वचित् तत्रवाकोत्तपत्यनुप्रासयमकभेषवित्रपुनरुक्तव
हामासाः इति काव्यप्रकाशकारः गीतरीतिहतिद्यापामुश्रुतिभणितमुफनाशय्यापठितगदप्रभोनरप्रहेलिकाय्य
नयप्रेक्षाभिनेयाअतिरिक्ताइतिकंठभरणकारः वाक्चलंबकोक्तिः सास्त्वेषाव कोर्धलानुपपत्तेः काकुषपिनना
धर्मस्त्ववकोक्तिः नकारादिशब्दस्यस्येननार्थत्वात् नचवकोक्तिः भेषावन्तर्भवति कारणतयांतस्योपक्षया
त् बालेनाथस्यादौशब्दोपुणः सावपदाभंगपूर्विकापदभंगपूर्विकाव पदभंगोपि सर्वनामासर्वनामतिरादिधाः क
मेणोदाहरणानि भोगीभिर्मतिकः कुजे लल्लो गदनिधीयतां मानैषीः सखिज्जनिभिर्भैत्रंसिद्धिप्रदायकं १ तेषांततरुणा
भेदोयेषांभक्तिर्नदंको भवाभ्येर्ननिर्गन्ततरुणाविरलाः सखे २ किंनरकुलविदग्धंकाकुक्ष्यामेवकर्तव्या को
पक्षिपापकालः कासारप्रकृतिवाजगतिः ३ वर्णसाम्यमनुप्रासरतिकेचित् तन्न यमकेतिव्याप्तिः स्थानानुप्रासे
व्याप्तिश्च दूरस्थितेपि वर्णे अनुप्रासव्यवहारापनेश्च वर्णोदितरनुप्रासइतिकेचित् तदप्यसत् त्वादानुप्रासेस्त्वानु
प्रासेवाव्याप्तिः नवलोरवर्णावितिरस्तेव पदस्यवर्णसमूहघटितत्वादितिवाच्यं त्वंसीति यमकोतिव्याप्तेर्विजुलपत्वात्
ते किंतु अभिन्नार्थेतिपूर्वोभवसंस्कारोद्दोषकलेसीतकस्याप्यस्तमानमनुत्तरयतसालुप्रासः कतिः क्वचिदुगोदिनि
द्या क्वचित्त्वानादिनिष्ठा कतिः अर्वा ननुलवल्लोचनयोत्तरेत्यत्राव्याप्तिः समानकल्पभावादितिचेत् सत्यं नुहव
र्णकतिः स्वरविशिष्टः कतिश्च प्रथममत्र द्वितीयंवेकादोप्रयोजक यमकेतिव्याप्तिवारणायसत्यं नवलोटः व्याप्तिः
तस्याप्यभिन्नार्थत्वात् भिन्नार्थे तस्यतात्पर्यनात्र ननुवर्णावितिरनुप्रासेस्तु तस्यक्वचित्स्वरूपंक्वचित्स्थानंक्वचि

स्वरः आवर्ततश्चित्तेन स्थानस्वरयोरानुवर्णो ह्यहर्निशः सचेष्टकवृत्तिमालालात्तेदाच्चतुर्धाः कल्पननुगतासु
 कलावृत्तिषु कः स्तननिस्तारवर्णपियायाः करचभर्तुः कलहायमाने विभावरीवीक्ष्यविभातकव्यामनेतुतापमदनी
 पिलेने ४ कल्पनुगतासकदावृत्तिर्ह्यनुगतासः यथा सख्यः समस्तानिगुः पुरस्तादस्तावत्तुवतिचतुर्धाः
 कथंमुरोरेनिबिडांधकोरपादेनहीनामविमांजहासि ५ क्लृप्तपदातपदाद्योः उदरवला यथावस्तसंघोः समी
 रस्यमल्लीमतलीदिदृहासिस्तारमालादुगानास्मरस्यः द्विरक्तपित्रध्वनीनां शिशिस्ताविवक्षापुनः पंचमानांपिक
 स्यः ६ पादांतकेकोपथा तातवरणानां प्रतिनगरं प्रतिमवनंकन्यात्वमिवकलावतीकापिनधन्या अयिमुग्धपरि
 हरतापकिमपिनभुवनेतवदुषां ७ विमलिवचनभिरासदांतकेकोपेभंग्यनुगतासः यथा दिशिदिशिमाहेशि
 रस्तासस्तदपिनवृत्तेनतवपरिहासः कपययेषमनाजमहीपातिरद्यधिलमेधिवरुज्वरवति ८ पादांतवत्तये
 धाः चैलाचलकपेतिचंद्रमौलोभोलानलस्पर्शभयादुतायाः भोगीप्रसंरूपपदावुजायोः पुनातुसाविस्मिनमंषिकायाः
 ९ प्रतिबपुरुदयतिवपुभारः कुचकुंभैतवनस्य तिलारः भवतिकपोलकुलकाविकारस्तदपिनविरमति सुदतिन
 कारः १० वर्णसाम्यविनापिक्रतिमात्रसान्येनपिपदांतकेकादयः यथागीतगोविंदः तालकलादपिगुरुमतिसरसं
 किंविफलीकुरुपेकुचकलशः कल्पनुगतक्रमानुगतप्रकुरतरवर्णो ह्यतिग्रथनमाला मालेयमालायया निगमया
 करणजगदुदहनधरणीवलयसमुद्वरणंदनुजाधिपदमनंबलिपरिहरणनिहिरिभूतक्षयकरणं दशकंधरदमन
 धेनुकदलकपटप्रकलितबहुतुणं चामत्यजदहनंरक्षितमुवनंसंनतुमनाम ११ अनेकाह

निर्वृत्तमितीहमपिहृत्तेमेवतिफेचिदः अनुप्रासस्यापियमकस्येवादिमध्यांतदिमेदाः आद्यानुप्रासोयथा नीरंकि
 रंतंजलदं प्रतीत्यचिरं सितं पश्यति नंदस्त्रनो धीरं विधायस्मितमायताहीतीप्रतस्तेतपनात्मजायाः १२ स्वमन्यदू
 हनीयं तास्येमात्रभिन्नार्थकपदाहन्तिर्लारः सचरकपदनिष्ठो नेकपदनिष्ठः पादनिष्ठः श्लोकाधीननिष्ठश्च क्रमेणो
 दाहरणानि कलाकापिकलाभतुर्मोनिनीमानकर्तरी कामकुंभैनिर्मुक्तमिवकंचुकमुं वति १३ अस्तिचित्तेय
 दिष्टत्रवदुजाविर्नयेतकिं नास्तिचित्तेयर्द्धिदुष्टप्रवदुजाविर्नयेतकिं १४ नवेदयमकं अभिनार्थतत्त भूतेस
 तेप्रतेप्रीतिः प्रीतिस्तवककुहति भुजंगमेतवप्रतिप्रीतिमेथिकुतोस्तु १५ वीष्मावलादएव स्वानुप्रासो
 यथा दधातिहृत्संधानंवाणं कुसुमस्तयकः तस्य कंसशिखोर्ध्वेस्मान्नेनयवासरान् १६ यथावातातत्र
 रणानां स्वाकायेषिल्लवकः पुरुषप्रभवतियत्रनमन्मथविशिखः किंतुहृत्तोदीरहृत्संधानंकापिकदापि
 मुं वतिवाणं १७ एवैकल्पनुप्रासदतिकेचनवदति स्थानुप्रासोयथा मालेयपिलिखितवानुपमानं सुभुवः
 तस्याः स्मरणपविंदुमकरोत्तस्मिन्मृगनाभिर्विंदुकपटेन १८ सचर्वानुप्रासेकहृत्तिमालाः भिन्नार्थपदा क
 हतिर्यमकं वर्णसमूहः पदं तेनपदपादश्लोकाद्यवृत्तिप्रवृत्तीनांसंग्रहः तच्चपूर्णमपूर्णंचेति पूर्णपादाहत्या
 दि यमकतु एकद्वित्रिचतुः पादनिष्ठः आदिमध्यांतोपांतनिष्ठः एकाक्षरद्व्यक्षरादिनिष्ठश्च एकपादयमकंयथा भा
 नवीभानवीभ्रतातन्विद्योन्निक्षरीक्ष्यते तारापारावतंहंतुनालीन्यस्तेववेधसः १९ द्विपादयमकंयथा अब

अलंकार

१६

लयावलयांचितहस्तयाललितयाजलि नयासमुदीक्षितः मिहिरशीतकरास्तमनाशयायदुपतिर्मुकुलीकुरुतेदृशो-
२० विपादयमकंयथा- रसमयेसमयेदहनाधिकावरतनोरतनोः शरवेदना- इति घनोतिघनोदितनिस्चनेरु-
पदेदृशविदेरागताञ्जनान्- २१ वतुः पादयमकंयथा- कमलिनीमलिनीकररोगोद्यते- स्मरतिरेहितौ विरहस्य-
शा- समुदितैर्मुदितैः शनिनः करैः विदधिरदधिरपुरुषोदिताः- २२ आद्यंतयमकंयथा- घनतरंगेनतरंगयलो-
रनावलमसौकपटीयदुनंदनः- अथभविष्यतितात्त्विकतावानेव विरहो विरहोपिदुरुतरः- २३ मध्यांतयमकंय-
था- बहलचंडिमचंडविमर्देनक्षमतयामतयात्रिदिवो कसा- न्वलितमीषणलोचनतेजसाभिरिजयोः रिजयाय-
विनिर्गतं- २४ अंत्ययमकंयथा- वक्त्ररश्मदृष्ट्यापलं मनोहरः सरपथं कलामनोहरः- कथंन काश्मीरच-
यः स हारुणः कृतोपिभालेसरियसदीपणः- २५ उपात्ययमकंयथा- नशीतां शिवोयदोधिर्नबंधनतं दामन-
स्तदासाधुनबंधनंतदा- यवः समायातिनदीनतीतदा प्रयातिहर्षोभुनदीनतीतदा- २६ इति रा- खलायमकंयथा- समुद्रतां
सुंदरीसुतसमाजबंकरं बंकरस्यभ्यमपिनिष्कलंजगतः शंकरप्रतिनिधेहिमाणसं मानसवलितमेकतेजनुः- २७
पालावृत्तिर्यथा- नवसूनावनीयस्यकोकिलकाणकोमला- नवसूनावनीयस्यकविकाव्यमनोहरा- २८ अर्धा-
नियमकंयथा- कंसशास्त्रवनं क्लृप्तमेनेसत्वरजितं कंसशास्त्रवनं क्लृप्तमेनेसत्वरजितं- २९ अन्यदहनी-
य- शब्दसंगिश्लेषः सत्पदलिङ्गभाषावर्णप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनभेदादृष्ट्या- पदश्लेषोयथा- अक्षरेण
मननुर्तत्रभाविनिर्गद्यार्थोद्दिष्टं दधती- सावाणीसातरुणीयासंश्लेषेणतोषयति- ३० वचनलिङ्गभेदोयथा- ॥

समुद्रतां

१६

नवनीतेना

पुवासेनासमुद्राभारमेष्टवीप्रशासते- श्रीजगज्जविपक्षाश्रयस्तद्विरवरालयः- ३१ भाषाश्लेषोयथा- शिथि-
लकरिगमनवद्वयकरकं बुकववनविपक्षो- असमानकपटरजितसेनातरुणीपरिस्फुरति- ३२ अन्यदप्यहनी-
यं पुनस्तुतिभ्रमकरंयत्पुनरुक्तवदाभासः- नन्वस्यभ्रमकरत्वाद्योपलंनलंकारत्वमितिचेतसत्यं यथावि-
रोधाभासस्यविरोधभ्रमकरार्थघटनमकारः शोभाकरस्तथापुनरुक्तभ्रमकरविर्णविन्यासवमकारः को-
भाकरः सचम्लिष्टोऽभिलिष्ट- यथा दरविकचकिशुकाननवनवारीमलयगिरिवातः उद्गीबयतिनिशातेभिन्नसुह-
द्विहगमिधुनानि- ३३ गतिरीतिहनयः उक्ताः वित्रग्रहलिकाप्रश्नोत्तराणिवित्रवद्रिकायांदरीयिष्यामः कति-
संस्कृतादि- तच्चकथितंस्पष्टं पुरानुकृतिश्चाया- शिशुहेकमन्तादिभेदादनुकृतीनां नामानस्यमिति- अनुक-
तिर्यथा- शब्दानुकृतिर्यथानुकृतिश्च- उभयमपियथा- साकृतसंकुतहलसविनयं धात्रीभिरास्वासिताः क-
दनेगगनान्ननुविपुविरसोधावलीमूर्द्धसु- प्रातर्मुग्धमुग्धेदुमडलधियाद्राकसन्निकृष्टविधौषालाङ्कृतिमा-
नुरतिमसेणोक्ष्णनाधरोष्ठश्रियः- ३४ कृततिरितिवादानुकृतिरुद्धनइत्यर्थानुकृतिः मुद्राभंग्योक्तियथा- अ-
गोद्धर्तनरेणवामगदृशः कीर्णोस्तडिद्वल्लयः संदर्भोववसापवेलिमसुधासिद्धांतवैतडिकः वक्त्रेदोरधमर्ण-
पभगवान्दाक्षायणीनायकः किंवावाच्यमितोपिलोचनरुवेवैतालिका- षट्पदाः- ३५ अयुक्तसंयोजनंयुक्ति-
यथा- जलदरजतकांतिकांतमभोनिधिधरणीधरकन्यकोपग्रहं- अवतिहरतिवित्रवमंगमेकंवहतिचको-

अ. तिलक

(१)

स्तुभमुंडादामभवां. ३६ प्रथमेविरुद्धगुणयोजना. द्वितीयेविरुद्धजातियोजना. तृतीयेविरुद्धक्रिया. चतुर्थके
विरुद्धप्रत्यययोजना. वचःपरिपाटीभणितिः. सावसंभवाभित्या. संभवतीतिसंभवः. क्रमेणोदा
हरणे. नगरेतवमेदिनीपतेन कियंतो निवसंतिको विदाः. मलयाचलसानुसन्निधौ कतिवासंतितनवदुमाः
३७ गगननिवसतिः कशीतरोहिः कुवहिरिणो गिरिकाननेकवासः. तदपि कमलकौमले सुधांशोः स्वपितरति
अमकातरः कुरंगः. ३८ शब्दार्थयोः सम्यक्संघटनं गुफना. शब्दस्य सम्यक्कृतं अनर्थस्यार्थसंघटनं. अर्थस्य
सम्यक्कृतं यथा लिखितस्थापनं. प्रथमं यथा. नानीमस्तव देमगो रिदुदयो देवस्मर देमापतिर्जभारं भविर्जभमाण
वदनाभोजः समुतिष्ठति. मंजीरं रसना सुवर्णं वलयं सर्वत्र सर्वेयतो व्यातन्वति बुद्धिं किमु रणत्कारध्वनि
छन्ना. ३९ द्वितीयं यथा. सचरति भवनवदं रुतरक्षां कालिदासेन. अथ लब्धवाणवत्सा काव्यगवी दोग्धु
मिच्छामि. ४० कंठभरणमतमिति. शब्दालंकारावस्मरेपि अर्थालंकाररूपदर्शिता. अर्थानामेककालवाचक
प्रत्ययेनाभिधानं शय्या. यथा. गरुडात्मन गोविंदं त्वयि मे हृदि जगति. कालव्यालः कथं कारमायुः क्षीनेपि
बल्यसौ. ४१ विनिर्गुणापकोचरणं पठतिः. आनुकूल्यं पदछेदौ द्वे कुस्वराभिनयादि. पदछेदो यथा. क
कणं कुरुते कांताकमिति चेत् पृथक् पठितं. आनुकूल्यमपगतं. उक्तिरुपदेशः. सच विधिमुखो निषेधमुख
श्च. यथा. ध्यायत धामनिदानं धामनिदानं दृशोस्त्यजत. भवनं विषमविकारं विषमविकारं नय दू

(१)

वति. ४२ अध्येयं अध्ययनार्थं तु दुर्ज्ञाविद्यार्थेयं अद्यंतानि च पद. आशीर्नमस्क्रियादीनां वस्तुनिर्देश आक्षिप्तिका
प्रवाचेति. एवं प्रेक्ष्य मनोभिनेयं नाद्यालंकारे प्रयोजकः. इति श्रीभानुकरमिश्रविरचितेः लंकारतिलके शाब्द
लंकारनिरूपणं नाम चतुर्थः परिच्छेदः. अथार्थालंकाराः. तत्र स्वभावोपमापरिवृत्यनन्वयनिदर्शनप्रतिबस्त
पमादृष्टान्ततुल्ययोगितारूपकापद्रुत्यप्रेक्षाः. इत्याक्षेपविशेषोक्त्यर्थं तिरयातिरेकविभावनास्त्रक्षेत्रक्रमसमासो
क्तिव्याजस्तुतिनिंदास्तुतिसंयुक्तयोदानपर्यायविरोधाभासपर्यायोक्तिरसवद्भजेत्यप्रस्तुतस्तोत्रप्रयोगो नुमानका
रणमात्राव्याजोक्तिपरिसंख्यासारसमाधिसमाविषमाधिकोन्मीलितप्रतीपस्मृतिर्धाति संशयानध्यवसाये
कावली सामान्यविशेषकाव्यालिंगव्याघातविरोधभाविक्परिवृत्यन्योन्यान्तरप्रत्यनीकतद्गुणात्तद्गुणभंगिदि
पक्रमालासंकरसंस्पृष्टाशिष्येति. समत्कारकारिस्वरूपनिर्वचनं स्वभावोक्तिः. केवलस्वरूपनिर्वचनोक्तिः
भानुदयात्. गोरपत्यभित्यादौ तथा दर्शनात्. तत्र जातिप्रत्यक्रियागुणनिर्णयथा. अव्यक्तवाग्व्यक्तकुचादिका
तिप्रवृत्तिदृक्पालिविह्वलहारं. व्यस्तोरुहस्तोत्पलबद्धानीविशानोदरीदीपाशिखानसह. १ प्रतीयमानसादृ
श्यमुपमेतिकेचित्. तन्न. रूपकेति व्याप्तेः. किंचतिरोभूतमेदत्वेन प्रतीतिरुपमा. नचोपेक्षा. पद्रुतितुल्ययो
गिताप्रभतिष्ठतिव्याप्तिः. रूपकद्वयेनैव पिनेदस्यतिरोभूतत्वादिति. सावद्विविधा. सामान्यवती विशेषवती
सामान्यवती यथा. व्रजंत्याः पथिसीतायाः पुरःपश्चाद्विरेजतुः श्रीरामलक्ष्मणावेतो गायत्र्याः प्रणवाविव. २

अ. निलक

१२

सुरंगमः १० मालारूपकं यथा. निर्वेदः सरसीकहस्यतिमिरलोमस्य होमस्थले सिद्धांतः कुसुमायुधस्य सुहृदां कोप
स्पकाशीपदं. प्राहृन्याकुमुदकूमस्य कुलदावाटस्य पाटसरः पूर्वदिग्दिशाय विभ्रमवणिगेवः शपाकामुकः १८ रु
पकरूपकं श्लिष्टरूपकं यथा धमरहितो नवस्तनः कल्पतरुर्जयति राजेन्द्रः परिचितसहस्रशाखः फलतिनयदि
नामकिं कुर्मः १९ रुक्मस्य रूपकान्यतरविरहात्पुत्ररूपकं यथा धने मुदं वकोरस्य किरणं मृतधोरणी कुरुते को
मुदीहृष्टिमास्यमास्यामगीहृष्टः २० आस्यमित्यत्र रूपक्यतिरेकात् कोमुदीत्यत्र रूपक्यतिरेकात् मुखचंद्रइत्य
त्र हृष्टिः शक्तिः. अत्र हृष्टिर्लक्षणेति विशेषः. तेनात्र लक्षणयोरुप्यरूपकोपस्थितिः नवेयमुपमाभेदस्यतिरो
भूतत्वात्. एतच्च विशेष्यनिष्ठं विशेषणनिष्ठं लुप्तसादृश्यमलुप्तसादृश्यं. मुखचंद्रइति विशेष्यनिष्ठं. लुप्तसा
दृश्यत्वेन यनानंदचंद्रइति. विशेषणनिष्ठमलुप्तसादृश्यं च व्यस्तसमस्तावयवविरोधिहेतुप्रभृतिभिर्विशो
धैरस्यापि नामानंत्यमिति. अन्यथा भावरूपा उपमेवावउत्प्रेसावाचकसादृश्ये विनापतस्या अनुदयात्. नहि नपक्षि
दः क्षीरत्वेनोत्प्रेष्यते. तथापि संप्रदायानुरोधात् पृथगुच्यते. शक्त्युपस्थितस्यान्यत्वेककोटिकमन्यथाभावेन उत्प्रेसा
इदं चिह्नं चरद्वंद्वमित्यादावतिव्याप्तिवारणाय शाक्त्युपस्थितिः. संशयालंकारे. तिव्याप्तिवारणायैककोटिकमिति. १२
सावविधिनुरवीरूपकं नुस्वीव्याजमुखीवेति. एताश्च विशेष्यप्रधाना विशेषणप्रधाना विशिष्टप्रधानाश्चेति. क्रमेणोदा
हरणानि. हरिणं हतधावंतमनुधावति वाजिनः. नाभिनिर्मुक्तकस्तस्मिन्नुद्भास्यसमीरणाः २१ निरूपणे जगदीश्व

१२

रजल निधोपाधो धरस्तस्करः संसारायतनं प्रविश्य चकितं व्यालोक्य विदुः हृष्टः. इदं स्फाटिकं भांडं मंडलमिदं मार्तण्डकान्ते
स्वरं ताराशौक्तिकमौक्तिकावलमसो हनु किमाकांक्षति. २२ विदुः हंडः शतमखधनुः खंडकाषायवस्त्रः श्रीपादोद्य
नवजलधरः संचरन्दिक्षु दिक्षु. भिक्षामंत्रस्तनितनितदः स्नानतोयाद्रिभृतिर्भानो बिंबं तुहिनकिरणं भैक्ष्यमंगीक
रोति. २३ एषैव प्रणेतृत्वा. पूर्णतास्थलनिर्वाहः खंडोत्प्रेसा यथा. युष्मत्सत्तापदहनज्वालजालस्पृशानभसः
स्फोटविकाराः स्फाराः शिवशिवताराभिषेण जायंते. २४ मालोत्प्रेसा यथा लावण्यद्रव लालिता इव कलाक्रोडप्रविष्टा
इव प्रक्षालिता कुहिसमुत्थिता इव स्रग्धावीची विचित्रा इव. माध्वीकप्रतिबधिता इव हरो वैलावलं कर्षति क्रीडालेलहृष्टः
योधि दुहितुः वाचः प्रसीदंतुवः २५ लुप्तोत्प्रेसा यथा. अंबरमणिरुचिर्भित्तिमिरं वमपहाय मारुते पसरते. छायाक्रिया
वतस्ते प्रणतमुरवीवामनी भवती २६ अत्र वाचकविरहः एवं कर्तृकर्मकरणतादर्थ्यहेतुसंबंधाधारवचनसमदेशादि
भेदादुत्प्रेसाणामानंत्यमिति यद्यपि निषेधनुरूपरूपकं निषेधनुरवीउत्प्रेसावाऽपि कृतिस्तथापि पृथगुच्यते. उपस्थि
तं निषिध्य परस्य स्थापनं न प्रकृतिः यथा. प्रियसखिसुधां शुवती नायं पंकः कलकोवा सिंहासनोपविष्टो जल
धरकांतिः कृतांतोसौ. २७ आहृतिस्त्रिधा. अर्थाहृतिः पदाहृतिरुभयहृतिश्च आद्यौ यथा. कपाली कुरुते
मानंतनुते नृत्यमात्मभूः मनो न हति कलस्य न दत्ते वचनमन्यथः २८ एवमुभयाहृतिरवगंतव्या. पदाहृतिः

अलंकारानि
२०

शब्दालंकारइतिवेदितव्यं. सत्यपिहेतौकार्यानुसन्तिविशेषोक्तिः. यथा. उत्तरंभादृगापिकमलंशैवलंकेरापाशो
वक्रंवेदेलपितममृतंमध्यदेशोमणालं. नाभिःकूपेवलिरपिसारिसल्लवः किंचपाणिःयस्याःसावेदुरसिनकयंहंतताप
स्यरातिः २९ प्रस्तुतस्यवस्तुनःवस्तुतरेणसमर्थनंअर्थान्तरं तत्रसाधर्म्येप्रामाण्याकिंतुकवित्तामान्यस्यविशे
षणकचिद्विशेषस्यसामान्येनाविषयमितिविशेषः. यथा. नहिजातिपथंमुच्यतेविमुच्यतेजनकाल्पनां पुंसाननिष्ठ
मावेष्टयत्त्वभावविपर्ययः ३० गुणोदोषायदोषाविरुणायनवतीकचित्. श्रीरवंडःखंड्यतेनित्यमेरंडःसुरव
मेधते. ३१ उत्कर्षोपकर्षहेत्वोरनुक्तिरुपमानादुपमेयस्यालक्षणाव्यातिरेकः. क्रमेणोदाहरणे तदुक्तवचिनिर्जित्य
हेमकेतकमंजरीम्. तनुतेविजयस्तंभमालिरोमालिकेतवात्. ३२ जयहस्तुनक्तः. गरीयसादानगुणेनराजनत्वंगी
यसेस्पर्शमणेःसमानः. अविर्ततंतंकिंतुभवान्ददातिचिंतामणिश्चित्तमेवदत्ते. ३३ भिक्षुव्यातिरेकोयथा. ए
पसुदर्वानशीलनशीलपुष्पोर्वामुदेवयोभेदः. कौस्तुभमणिःपरस्मिन्चिंतामणिरस्यवक्षसिस्फुरति. ३४ हेतुवि
नाकायेत्यतिविभावना. अपावाचंधोयुवमानसानामवर्णमंत्रस्तमोहनानां. अदेहदर्पःकुसुमायुधस्यवयोवि
रेजेनवनरिजाक्ष्याः ३५ अचाकसंज्ञासूक्ष्मं यथा. भ्रूसंज्ञयाप्रियेकेलिसमयंप्रष्टुमिच्छति सुदतीतदतीचं
लिलेखागारभिरतिपु. ३६ क्रमोयथा. त्रिपुरनुरभिदोरभिन्नमंगविधृतवतोरुपवीततत्पदेतोः प्रसरतिगि

२०

रिराजसिंधुपुत्रोर्भुजगपतिग्रहणेमिथोविवादः ३७ अभिप्रेतवस्तुनःसमानवस्तुतरेणभिधानंसमासोक्तिः
एकानिधानेद्वयोरभिधानंसमासोक्तिः. अपहायसुवर्णकेतकींभ्रमरप्रस्थितमेववेत्तया. नयपुर्नवयोनवागुणः
पुरुषंरोहुमपिप्रवर्तते. ३८ कार्यकारणयोर्वैयधिकरणसंगतिः. वैयधिकरण्यंकालिकंदैशिकंवयथा. स्नानं
धारिपुनिर्मलेषुजविलोज्जतःपुनःकुंतलोमालिन्यं. ४० वपुषोतिरस्तमरिवलंकंतेपुनःकालिमा कल्लोलाव
हलाबलात्परिचिताः. क्रांतातनुर्भस्मनामातः. श्रीमणिकर्णिकर्णपुष्पंजल्याभिकोयंक्रमः. ४१ हेतुद्विविधः. कारको
प्रापकश्च. वस्तुतस्तुहेतोरलंकारत्वेसंप्रदानादीनामलंकारतापतिः. उत्कर्षविशेषस्त्वोभाकिरत्वमुभयत्रापि
स्नानमिति. कारकोयथा. पिशुनपरिचितापुरीपुरस्ताद्रुजनेहृदुस्तुरादिगताः. जनयतिपुलकांकुरा
न्कपोलेनयनपथंसमुपागतोमुकुंदः. ४० प्रापकोयथा. हरिणोकूसताकुशांकुरसमारभोहृदियज्यतेमंजीर
स्वरणल्लतेनमुदुनामंदागतिमश्नते. किंचित्कचुकमंगिभिर्वेतनोरस्यावलिर्विद्यतेजेतुर्विद्यमितिःफलित्य
तिननोराज्यमनोजन्मनः. ४१ लोकसीतासापेक्षविशेषवस्थाः. गतेरायः. सचद्रव्यगुणकर्मनिष्ठः. तत्रापि
लौकिकनिष्ठः. प्रकृष्टननिष्ठोदैवतनिष्ठश्च. क्रमेणोदाहरणानि. आंधकारिणिलताग्रहोदनेव्याजमौनमवलं
व्यसंररन्. राधयामदननीत्रवाधयान्कृतेनपुनरीक्ष्यतेहरिः. ४२ अपिपंकेरुहयनेकतमकृतंवानया

अनिलक

२१

चुचितं उदयतिकिमिति न चंद्रेन सुपराधश्चकोरस्य २३ रामेष्ट्राण्यणवेषधारिणिधनुर्धत्वाकराभोरुहे शिजायां
रुटिकास्त्रमाचरयितुं कलासमाकुरुति तातत्राहिसुतप्रयाहिदयिते निर्गच्छसौ धाहृद्विर्वारं वारमयं पुरांतकपुरा
क्षोभः शिवायास्तुनः ४४ विनोक्तयथा नत्तसकविना निनान्वाकलहं सेनविना तरंगिणी समुदं चतिमाधर
नवाकलकं न विना वनस्थली ४५ सहेक्तिर्यथा मनोमनोराज्यद्रोतनना किं नागिपोरुपो उच्यथा सहेदितां पि
तुः प्रमेदेन मेदेन गोत्रिणां सरोजनेत्रा समधून दोहदं ४६ एतयो रलंकारत्वे एकमेव किं रूपसंगे किं रूपलंकारः स्या
त् उभयत्रापि दोषाकरत्वं समानमिति व्यासमुखी व्याजस्तुतिर्निर्दुस्वीनिंदास्तुतिः उभयमपि यथा अह
मपगतवैभवं स्त्वमीशः पुरहरतेन मघानिषेवितोसि वसनमपगतं कंचो जटालः प्रसरति सस्मृतनो किमासुराभि
४७ कृतिव्यतिक्रमकीडाचलंतपदगंचलं अपहृत्य मनोस्माकमद्यापि न विमुच्यते ४८ एकस्य कार्यस्य विवि
धः कारणोपन्यास एकस्मिन्कारणेनानाकामेपि न्योसो वास्तुमुच्यः आद्यो यथा रेखाकावनकज्जलस्थनयनां भो
जेभिधः कौशलदालीभिः सरलकृतपिकुटिलीभावं समालंबते लक्ष्यावक्षसि पाणिपक्ष विषमरूपशोदिया दु
त्ततिर्जनिमोचय मेणशावनयने वास्यं न पात्यं तवा ४९ एकस्याप्येवनाभिच्यक्तेर्नानाकारणं द्वितीयं यथा
अवगत्य कोकिलतं न निभृतं हरिणा कृतं हरिणशवदृशः शकितं दृशपुलकितं वपुषा शिरसानतं विकसितं

२१

मनसा ५० एकैकस्य कोकिलरुतस्य विविधकार्योपन्यासः उत्तुन्नमं कृत आनं चेति उदात्तं समुद्दिष्टं यथा वास्तुकस्य
दलाशयेन गमितायेन क्षपाशारदीरनस्य श्रीफलपद्मवैरभिनवैरभ्यर्चतः पार्वती बालः कीर्णमितस्ततो मरुतस्तो मंग
रुप्रांगणे इवाकांडकलापमुग्धमनसो जिघ्रितिकेलीमृगाः ५१ आशयप्रकर्ष इति केचित् यथा भरतेन भक्तजडुवैश्व
हतापतिपादिता नताननेन रामेण नीतानीति बलुगता ५२ तदसत् उदारगुणेति व्याप्तेः न हि गुणस्यालंकार
त्वं लक्षणमेदात् बहूनामेकक्रमेण वा समावेशः पर्यायः सूत्रं तस्याः समजनिवयो भाषितं तत्र भाष्यं तस्मिंश्चेतो विलसि
तेभिर्द्वानिर्गतं कथयामः वीकाशके पुनरुदयने तत्र नेत्रांतपातस्तस्मिन्नातः कुवलयदृशो बाहुपाशो निबंधः ५३
यधिसिस्वेषां समावेशः एकस्य बहुभुक्क्रमेण निवेशो वा पर्यायः यथा तातचरणानां मन्दिरण्यकुलगिरियुहागद्व
रेपर्यटंती विह्वलार्तेः किमपि चरणे वा सुदेवस्य कीर्तिः इंदो कुंदे कमलमुकुले चामरे चंदने वा दत्ता दत्ता मृदुनि पुरतः पादमेषा
प्रयाति ५४ प्रस्तुतस्य भग्यं तरेणाभिधानं पर्यायोक्तिः यथा कर्पूरपूरोपमकांतिहृदं चंद्रसमुन्मीलति राधिकायाः का
यस्य कं पस्य बभ्रवमेतं चित्तस्य मानस्य च वरेमासीत् ५५ मानसं गौर्भग्यं तरेणाक्तः अविकटयोर्विकटयो रिरुप्र
तिभानं विरोधाभासः सच प्रच्यगुणकिं निष्ठः न च चंदनं दहन इत्यत्रातिव्याप्तिः तस्य विरुद्धरूपकत्वात् यथा जगदि
जयविख्यातं चापकारकारिणि अनंगोपंगवानद्यच्च दृष्टे विलोकिताः ५६ भाविरसपरिपोषो वसवत् यथा उद्ग

अलंकारः

२२

नितेवकनैः स्नातेवयेस्तुता नीराजितेवकेतकांतिभिरवलोक्यते सुभ्रुः ५० नवसुखाधिभावेषेवावगंत्यं उ
चिताहंकृतिरु चकृतिर्जस्वी यथा अंभोधिलंघनविलासविजृम्भमाणरोमांकुप्रथितनारकविभ्रमेण लंक
पुरं स्वमुपगत्य निराकरोति स्वेदोदविंदुपटलानि हंसहृन्मान् ५१ प्रसूतनिधोऽप्रसूतनिधेः प्रस्तावः अप्रसू
तस्तोत्रं नचसमासोक्तवितिव्याप्तिः तस्य अप्रत्यापदेशमात्रविषयत्वात् यथा नायं भुवति सुभ्रुवामपितनुत्या
गेवियोगज्वरस्तेनाहं विहितांजलियेदुपतेष्टुमिसत्यं वद तां बलं कुसुमपटीरमुदकं यदं भिद्यते स्यादत्रैव परत्र त
क्तिमुविषज्वालावलीदुः सह ५२ शास्त्रार्थप्रश्नोऽप्रसूतः प्रसूततोयात्राभंगः अलसभ्रजलताभिर्नादतोनागरीभि
र्भवनदमनकानां नातिथिर्विभक्तवत् खदरिनगरमधे संसरंश्चैत्रजन्मामरदजगरपीतः प्रीयते गंधवाहः ६० प्रसूतता
जस्कृतिः अप्रसूतता गंधवाहः प्रीतिप्रकाशः प्रेयान् यथा धामवाधिरूपममंतश्चिंतयती सतां विलोचनपयोधा
रामुक्ताहारायते हृदि ६१ साध्यसाधनोपन्यासोनुमानं यथा राकाशीतकरः स्मरक्षितिपतेः पीयूषसारं सरः प्रायस्त
त्र निमज्ज्यरत्यतिचिरं लावण्यवन्त्यद्विपः एतास्तत्र कलंकहस्तकुंदरक्षितो मसंविंदो दृश्यंते शरकांडपांडिमचम
कारलिषस्तारकाः ६२ उर्वस्वपर्वस्योत्तरस्योत्तरस्य कार्यकारणभावः करिणामाला यथा जनस्य विद्येव तु स्वस्य
पत्रपणं विवेकलेखोपि न विद्याविना विना विवेकं सुकृतं न लायते तपोविना न प्रभवति संपदः ६३ विद्योप्यगतविशेषण
वाङ्मयपरिकरः नचक्रियाविशेषणवाङ्मये व्याप्तिः तस्यापि विशेषणपर्यंतत्वात् यथा उत्पलकिताकपोले विनाकु

२३

कुतयोर्विलंबितापदयोः असौ लोपितानयनयोः कस्यतपः श्रीस्मायाति ६४ संगोपनवरो विन्यासो व्याजोक्तिः न
चार्यगुणसमाधावितिव्याप्तिः अत्र वचस्तत्र क्रियेति भेदात् यथा पुलकयति गंजं मंजुलमधुरदलं किमपि कपयति अ
लसयति देहमखिलं प्रियस्त्रिहं मंतवारुणीयातः ६५ सदसद्विवेकः परिसंख्या सद्विवेको यथा एकं धाम धनं श्या
ममितरत्नैरवदृष्टिः जानतो मम जायेत कदाहृदि सितसितं ६६ अस्तद्विको वियथा हरिहरमिदो हतस्य गरल
कूरं वचः शृण्वतः श्रीगोविंदपदारविंदमुगुलध्यानं विना तिष्ठतः अंधस्येव सुधांशुसुंदरमुखीव केदुलीलायितं किं
वित्कार्यकरं न मे समभवन्मदस्य विद्याजनं ६७ सदसद्विको यथा इरीकल्याणशोदरीमविरलकीलाकलाजिलरी
मरीकल्याणं कुंजमेतुरदरीमीशस्य सेवांकुरु नोवेन्नोहकपाटपटवपटो संसारकारागदहो वीरं भवतः करिष्यति सखे
कुंदो विधिबंधनं ६८ श्लेषमुखो विवेको यथा नपति मुकुटं लज्जोतिरुद्योतिपादां बुज्जभवति धरित्री रक्षति क्षोणि
पाले कपटकलहकेलीलोलदेर्विभ्रं भाजां भवति कपटभंगः केवलं कामिनीनां ६९ उत्तरोत्तरं नुत्तरं सारं यथा स
सारसारमवलानस्याः सारं घनाश्लेषः तस्यापि सारमंबरविरहितवक्षोरुहस्परीः ७० ननु उत्तरोत्तरापकर्षो दस्त
रभयलंकारः स्यादिति चेन्न तस्याप्युदीच्य सारपर्यवसितत्वात् प्रकृतविपरीतकारणांतरोपनिपातः समाधिः
नच हेतुलंकारेति व्याप्तिः तत्र प्रकृतानुकूलकारणांतरोपनिपातात् यथा किं करोमि सखिकेलिकातरे कुञ्जला
कृतकैरे मुरदिभिः कोपकुंडलितकामकामुर्ज्योतिराविरभयललानिधिः ७१ समानसंगतिः समः सावोल्लर्षी

अ. तिलक
२३

पक्षपक्ष्याः उमयमपियथा यद्वक्षःश्रीपतेः प्रापकोस्तुभस्तदुपोरितं शंसोः कंविषलेभेगौरवतसयो निधेः
७२ विसृष्टाक्रियमसमं तत्रद्वयगुणक्रियानिष्ठं अस्पृष्टद्वोत्तेदाः अयंनलधरश्यामोवामोक्तवकुंतलः
७३ दामव्याजेनकामस्यसुतकुंदोज्वलयशः ७४ लयिपश्यतिसायकनपलेस्मितधाराधरलीकृतैरपांगैः ॥
सुदरिहितिपालकामिनीनाहृदयदंतदहंतितंद्रपादाः ७४ आधाराधेययोरन्यतराधिक्यमधिकं यथा यन्ना
काधिपतेर्गजस्यदशनस्याप्रसंभुजंभतेवांद्वावंतियलकलप्रतिदिशंयद्गोभिराशुभ्राम्यति स्वकीर्त्तिः प्रतिवा
रोअतिनुषत्त्वानंकुतः स्यादिनिब्रह्मांडंरवनतोविधेस्तदखिलं प्रायदुरीष्टकृतेति ७५ अनाकलितकार्योत्पत्तिस्त
न्मीकृतं यथातत्स्वरणानां प्रियसरिषिनिखिलेपिक्रीडितैबाल्यवंधौ समसमयमुदास्तेदुर्विनीतोतरात्मा
अपिचतुलकपालीकाविहलीजनानोमपिकरतलसंगादंगमालिङ्गतीव ७६ भंगीनिरुपमानप्रतिक्षेपः प्रती
पं यथा जानीमस्तवकेरापाशरचनाश्यामायमानः करः कापिकापिचकोरवारुनयनेयशोहिवेतोभुवा
तेनाजायतवदपदस्यपटलीपाथोमुखः कंदलीध्वान्तस्यप्रसरः कलापिनिकरः शैवालजालांकुरः ७७ संस्कारज
न्यज्ञानंस्मृतिः संस्कारोद्वेगकंकुविदहृष्टं क्वचित्सादृश्यं स्मृतिरमुषिततत्तांशामुषिततत्तांशाव सादृश्यं
या अकांडनिक्षिप्तनिशांतकांडमरातिकोदंडमुदीक्ष्यकश्चित् स्मरन्प्रकोपभ्रुकुटीप्रियायाश्चासावरुद्धः
सहसायतस्ते ७८ अमुषिततत्तांशाया स्वलघ्वाविः साविस्मिनसुभगवक्रोभुजकवः कुनाभोगप्रांतस्युत
वसनमुसदयतिमयि स्मरामोवामाक्ष्याः किमपितद्वर्गव्यवसितैरपांगैः संजातप्रसवमिवकर्णोत्पलयुगे ॥

२३

मुषिततत्तांशाया विपुलश्रमवारिविपुषः स्वयदोर्वधनबंधरत्नैः सुदराः परिशीलयेकदाकलशकारमनावृतंमह
७९ तत्वेनावुपस्थितेः न्यथाभानंभ्रान्तिः नरोत्तेशायामपकुतायावतव्याप्तिः तत्रतत्रतत्वेनोपस्थितेः यथा कुंजोद
रेवाधरणीधरेवान्वभ्रमुः कुत्रचिरकुतंगाः विशाखमुः किंतुनभुनकायाश्चायासुजालावलिबिभ्रमेणे ८१
विरुद्धनाकोटिकंज्ञानंशंशयालंकारः विस्मितकिमुदकपातकरेपमविधिवंधिता नंदबालसत्यालोवासरिवकुंजे
नसेशयः ८२ अनुलिखितकोटिकंज्ञानमनध्यवसायः संशयेकमेवाकोटेरुल्लेखवात् यथा गंडमंडलविलो
लकुंडलः श्यामतामरसदामदीधितिः कोयमालिवनपालिमागतः स्वेदशालिवपुरातनोतिमे ८३ सर्वप्रवृत्त
प्राप्तस्यविशेषणस्योत्तरोत्तरंविशेष्यत्वेनोपादनमेकावलीः स्वयंशब्दव्यवहारोभविनुमहतिः तदर्थप्रतिपाद
कदाब्दांतरानुपादानात् साविधिनिषेधाभ्यां यथा सैषापुरीकौडश्यालुगंगागंगापुरारातिशरोविभ्र
षा भ्रषानकेषाभ्रतदेहशोभाशोभावधनामुदमातनोति ८४ नतभ्रुवयन्नरुपास्फुरद्वोनतद्वोयत्समु
वक्षितत्रयं त्रयानसायस्युतवाधवस्युत्साहानसायानहरोप्रवर्तते ८५ समानानाभावः सामान्यं भाव
लेकात्म्यं नातिशयेतिव्याप्तिः तत्रातिसाम्यं अत्रतादात्म्यमितिभेदात् यथा रामचंद्रतयकीर्त्तिनेजसा
भयसानुहिनभासिनिद्रुतेः केलिकौतुककलाविमोहिनशोरिणीप्रतिदृशंनिरीक्षते ८६ सामान्यकारणा
नंतर्हकारणात्कार्यविशेषोविशेषः नचविभाजनायामतिव्याप्तिः तत्रकारणंविनाकार्योत्पत्तिः अत्रतुसा

३३५५५५

अनिलक
२२

मान्यकारणं विना कार्योत्पत्तिरिति मेदात् यथा आस्वविबर्जितवृत्तसमुदस्तरागो विबाधरः प्रतिहतांज
नमश्चिद्युग्मं अस्यानिरस्ततिलकं सरसो व्रजेत्याः कांतिः परंतु जगदेव वशिकरोति २० काव्यलिंगं यत्र तत्का
व्यलिंगं काव्यं वाक्यपदार्थो तथैव कविहाकार्यः कविप्रदार्थः पदार्थोप्येकोऽनेकम् वाक्यार्थं लि
गं यथा लोकानां विरहत्वरयतिकरेदत्संघनो वेदनो मेधाते प्रकृतिः शङ्गा कविदिता तेनाहमस्यर्थये धा
मध्यातवतस्तुषारधवलं मौलोजटाले वसनविच्छिष्टस्य भवश्रियानभगवत्संतापमंतर्वदः २१ संतापक
रत्वे वाक्यार्थो लिंगं एकपदार्थलिंगं यथा ओतुं यशस्ते सुरगीयमानं गृह्ये गृह्ये भ्रास्यति भोगिराजे वीता
पवीतो विधिवद्विधातुं तपांसिनाचामतिचंद्रवुडः २२ अनावनने वीतोपवीतत्वं लिंगं अनेकपदार्थलिंगं
यथा बाल्ये ज्ञानविषयस्तनुभृतां शक्तिर्युतिर्वर्द्धके कांतं यौवनमर्धकं रजतिभिः कालः किर्यां स्तिष्ठति
यद्यस्मिन्नपि पुत्रलालनसुहृत्संतापकांतारतिद्रव्योपनिर्गतिप्रणतयो विच्छेदोऽसौ दासं स्मृतिः २३
विच्छेदः सेवाविरहे पुत्रलालनादीनां हेतुता यदपापकरणं तदेवोपापकरणं व्याघातः नवविराधालक
रसांक्यः अत्र ध्वंसात्पादोत्तरविरुद्धानां संसर्ग इति मेदात् तबद्विस्तनोत्पेतापंतरललोचने दृष्टि
रपुनः शैत्यमुपभोगिचचेतसः २४ विक्रान्ताभेकसंसर्गो विरोधः तत्राविरुद्धयोर्विरुद्धयोरिव भानं

२३

अ. २४

अत्र विरुद्धत्वेनैव विरुद्धानां भानमिति विरोधो भासद्विदः अस्य बहवो मेदाः यथा चक्रवाककलानाथचंचरीक
पयोधुरः अमासादवकामस्यसेवाये समुपागताः २५ एकत्रैव केशकादीनां संसर्गः भाविकं भावस्तोत्प
र्ये अयं प्रबंधनिष्ठोपुणः आरंभादंत्पावधितात्यर्थनिर्वाहः यथामाद्येति ध्रुवाकवेधः आत्मीयवस्तुदा
नपूर्वकं परकीयवस्तुदानं परिहृतं यद्यप्याशयप्रकर्षित्वायं अन्यथा सर्वस्वदानादावतिदानस्याः
फलंकारत्वं स्यादिति यथा एकएवार्पितो वाणस्त्वया प्रलब्धिरूपतौ मयं प्रसर्पितास्तेन वा
णस्त्ययि महीपते २६ परस्परमुत्कर्षजननमन्योन्य उत्कर्ष इत्युपलक्षणं वैरस्पृहीदयोष्य
वर्गंतथाः कैसारिकमलाकौतल्लक्ष्मकैठभवेरिणां अर्थस्य भक्षणं शब्दः शब्दस्वाधेति भक्षणं
२७ प्रश्नानुमापकं प्रत्युत्तरमुत्तरं नरेदमनुमानं पक्षधर्मतादीनामभावात् नरेव प्रश्नानुमा
पका क्रियायां निमालंकारस्यादिति वाच्यं तस्याः स्तम्भालंकारत्वात् यथा प्रविचलदलिकुलसं
केतवकुलदलामोदमेदुरं प्रातं दरविकरहेन केतकपुंजं हृतीनि कुंजमस्तोषीत् २८ साकुत्रास्तीति

अ-कार

२५

रुद्रमानं पुरुषं प्रतिद्वितिकायावचनमिदं. रश्मिं क्रियानिष्ठुत्तरनिष्ठं अव्यक्तवैद्यया एव रश्मिन्मातृ तदि
दमपि रश्मिमेवेति संप्रसृपक्षपातिवैपश्यप्रत्यनीकं. यथा निर्जितोसि वदेन न सुभ्रुवस्तत्र मेहद
यमेत्यतिष्ठति. तेन निदं हसिनिर्दयमनश्चंद्रमेतदुचितं कलावतां २६ उपाधे गुणसंक्रमस्तद्वृणः
क्रमेणोदाहरणे. चंद्रकांतभवनस्य कांतमिच्छंतां व्रजति चंद्रधरीयति. यत्र केलिकुरविंदमं दिव
ज्योतिषा पुनर्कपेति सूर्यतां २७ वाडवनापियव्यातः शीत एव पयोनिधिः अंकुतिः शंकुसुतस्य
महिमसो मुखादिषः २८ शङ्खस्थनानाद्यताभंगिः श्लिष्टशब्दालंकारइतितोभेदः यथा कलावति
कराविभक्त्यवरेलोकतारकं वारुणीसंगताम्यासदसामानमत्यजन् २९ प्रसृतप्रतिक्षेपआक्षे
पः तस्य चहृत्तोवर्तमानो वर्तिष्यमाणो विषयः सर्वाविधिमुखः संशयमुखः शान्तिमुखः करुणामुखः
भित्त्यादयो न ताभेदाः क्रमेणोदाहरणानि. यात्रालानंतवस्वामिन्ताक्षसाधनसंशयः वनिताय
तनेतत्रवर्तते मंगलौदयः १०० विधिमुखेन वर्तमानायात्रानिधिष्यते यथा तातवरणानां महक

गुणसंक्रमोः ननु गुणः

२५

लुलनांतकास्तररुपुटनिधृतधूलिसंकाशं केतकरजोनिवार्यसरिवयदिकार्यममप्राणैः १ करुणामुखेनागे
मिकेतकसंबंधो निवार्यते. किमयं नवकोरकस्तमालः किमयं शीकरशीतलः पयोदः अहमालिपरंतु नर्कया
मिस्त्रिनधारालमुखं बुद्धो मुखारिः २ संशयमुखेन विकल्पआक्षिप्यते. क्षोणीपर्यटनं ग्रमायविदुषां वादा
यविद्याजितामानध्वसनहेतवे परिचितास्ते धराधीश्वराः विम्लेषायसेराजसुंदरदृशामास्थकृताहृदयः
कुजो नममयाप्रयागनगनराधिना रायणः ३ शान्तिमुखेनातीर्ति क्रियाआक्षिप्यते. अथेपिकारकोदीपः ४
सत्त्वद्रव्यगुणक्रियानिष्ठः यथा एकः प्रदीपो नैकान्यदाथो न्यकाशयति तथैकद्रव्यमेकगुण एका क्रिया नैकान्य
काशयति. गुणानिष्ठा यथा चरणे कटकं कुंडलं कंकणं करं गौरतवननाः कात्याः स्पर्शादेवानुमीयते. ५ गो
रत्नमेकगुणानैकपदाथो कारकः समस्तो समस्तत्र समस्तसमस्तानसमस्तो समस्तो दीपयतीति शेषः ६
असमस्तदीपकपथा. मेखलीयति मेदिन्याः ककुभं कंकणीयति. हयस्तेमंडलं कुर्वलगत्याः कुंडलं विभ्रयति
७ एककारकमेका क्रियाः उपसिमुखचंद्रवीक्षणया विनिमयि सा वि सुभ्रुवो जीयात् निम्रणनीलनीर
जपरिषित्वा डिशशान्तिनीदृष्टिः ८ एकापरिवदेनेकसमस्ताः पदार्थाः उन्नरोत्तरस्य पूर्वपूर्वापेक्षादीपक
माला यथा स्मरेण सुरभिस्तेन रसालस्तेन मंजरीः तया किमपि सो भ्रष्टं तेनासादिजगद्वयी ९ क्रिमे

३८

अन्यथा

अलंकारति-

२६

योदाहरणमप्येतदेव अंगांगिभावापन्ननालंकारश्चित्तिः संकरः यथा भूयोभ्यस्फटिकचटितं कौलसंकेत
सौधं दृष्ट्वा दृष्ट्वा च कितचकितैः प्रेक्षितैः श्यामुरोचिः प्रत्याहृतं प्रियतममयप्रेक्ष्यपत्रात्कृतासीत् सारंगासी वि
हसितमुखी यत्र शुची करोति ८ अत्र भ्रांतिरलंकारस्तदंगतया तद्गुणालंकारः अंगांगिभावानापन्नाना
मलंकाराणामवस्थितिः संसृष्टिः यथा उद्यत्केसरदंडमंडितशशि श्वेतातपत्रं वहन्मायुरव्यजनायमान
जलदग्नेणीसमीपं श्रयन् लीलादारितदेत्यमुक्तमुकुटभ्रांत्यात्विषामीश्वरपश्यन् लोलविलोचनो नरद
ग्निदेवः शिवायास्तुनः २ रूपकोपमाभ्रांतिस्वभावाख्यानाशिषोर्लंकारः अर्थालंकारे चर्चसंसृष्टिर्हिरव
शब्दालंकारे पुत्राब्धिसंसृष्टिरुज्जया ननुराब्धालंकारिष्यर्थालंकारे पुत्रोभयसंसृष्टिरस्त्विति चेन्न अर्थालं
कारस्य शब्दादृष्टित्वशब्दालंकारस्य चार्थादृष्टित्वमिति नियमात् यथा मेथिनीत्यजतदयतः कुतः सोनकं
दशमुखकंबोभवान् आगते दिनमणौ कृतारकांतरकान्तिकपिरः कंबुद्वयः १० अत्रोक्तिश्च कथमलंकारः
समुद्दितार्थविशेषणक्रियोपसंहारोक्तिकोः परे लंकारः अव्ययान्यासमुद्दिताभ्यामकार्योपस्थापितस्त
त्समुद्दितार्थं यथा कालः सद्येषहस्मतिद्व्यतिभिः सुधांशोकोपंप्रकाशयति किं वरविप्रभाभिः अद्यापि धी
रतरनीरधराभिरामकिन्नामरामतव्वेतसिनापुराणः २१ अद्यापि किं नामेति समुद्दितार्थः विशेष्यगतो
र्थः क्रियाविशेषणीभ्ययत्रभासते तद्विशेषणक्रियं यथा भिक्षाकारिणि कुंजचारिणि जराज्जरादवीथारिणि

त्वद्विद्वेषिणि पारगामिनि पुरारति च मे जायति. तीव्रश्वास गतिस्तबल न्मति गलनेत्रां बुधारा तन्मिलयद्दृष्टिं धिति सिं धाति
 दुमसकृद्वेपायितुं काक्षति. १२ मुखे स्तुतिरूपसंहारं निंदामुखे निंदा उपसंहारे स्तुतिरुभयमप्युपसंहारोक्तिः यथा
 अजनिजलदले खानि बिंदोषातनुस्ते दशनयुगमुदास्तं भगंतिरि कांति. उत्तममपि करींद्रव्ययमेव प्रतीभोयति
 वति शिशुनामं कुशस्य प्रहारः १३ नीराणि न क्वडवानलद्वीपतानि तीराणि दुस्तरंगदुरुत्तराणि आद्यं किमस्य
 जलधेयं दिनैष स नुराशाप्रसाधनकोर रजनी करस्यान. १४ आपत्तिस्तुतिरिति यथा भूपभिरं सरोजा हियाः सहेतुकि
 सुवावपुः सुखाद्वेषाशियावस्यंदसे कोने च द्रवत. १५ शुभाशंसा आशीः यथा तत्तवरणानां मल्लिमात्यधिया
 सुधाकरकलांकं भ्रियं कजलध्वालाभालविलोचना नलशिखांसिंदूरपूराशया कैलासे प्रतिबिंबिता त्ववपुषो ग
 हसत्याभ्युद्धः पार्वत्यापरिकर्म कर्मणि विरं मुग्धाह रः पातुनः १६ समयदेश प्रकृति प्रत्यय सर्वनामोपसर्गो वचन
 प्रत्यभिज्ञान विशेषण विशेष्य क्रियोपमान विशेषणोपमारूपकोत्प्रेक्षा वाक्यार्थपदार्थपदवर्णरीति वाक्येष्टोक्तिव्यं
 ग्यप्रकरणादीन्यन्यानि चानंतानि व्यंजकान्यदनीयानि. उद्देश्यमखिलं व्यंग्यमेव कर्तव्यं तस्य वाच्यत्वे काव्यस्य ध
 मत्वापत्तिः समयदेशव्यंग्ययथा निरालोकमिदं व्योमलोकस्तन्यं नि केतनं धीताशोकमिदं कुंजं कुनस्त रुणि
 ताम्यसि. १७ निरालोकेन निशाः धीताशोकेन देशः स्त्रीणामशोकोऽकालकालिकोद्गमनयावेरी उपमान
 प्रत्यभिज्ञान प्रकृति प्रत्यय सर्वनाम वचन व्यंग्यानि यथा. इति केयमनुने तु मागता क्षालिता हि मकरलिषादि

अ. तिलक.

शः सोयमिंद्रुमुखिनंदनंदनः कुंदकुंजमुपगत्यतिष्ठति १८ इतिकान्तुदूत्यइतिवचनव्यंग्यइयंनान्येतिस
र्वनामव्यंग्यं आगतानागमिष्यतीतिप्रत्ययव्यंग्यं प्रत्यभिज्ञायाः वस्त्वाविशेषो व्यंग्यः तिष्ठतीतिप्रकृत्या
नस्यास्त्वात्यतीतिव्यंग्यं इंद्रुपमयामुखस्याह्लादकत्वं व्यंग्यं रूपकव्यंग्यं यथा नडिकां तोपयः संपन्ना
जितंगर्जजम्भितं संसारोयं पयोवाहः किमितीतिविलंबसे १९ वांचत्यमत्रव्यंग्यं करपल्लवइत्यादौवसे
कुमार्यलौहियादिकंव्यंग्यं उत्रेशाव्यंग्यं यथा अरण्यहरिणग्राममावकामकुताशनः इंदोः कोडमु
गंधर्तुमिवधूमययानभः २० कुताशनस्यवधूमस्यापिप्रागेभ्यव्यज्यते विशेषणविशेष्यव्यंग्यं यथा
कौरवात्यजतकौरव्यंतोगौरवंसमितिबः प्रयास्यति अग्रतोयदयमर्जुनाग्रजः पाणियोजितशरः स
माययो २१ अर्जुनाग्रजेनविशेष्येणरिपुक्षयोव्यज्यते पाणियोजितशरइतिविशेषणेनसामग्रीसा
न्निधंव्यज्यते उपसर्गव्यंग्यं यथा उद्यतिमयिमानबंधमंतर्बधेदेतिवामहः किमावशमि इतिवि
हसतिशारहः सुधांशुर्विकसितकान्तिकलापकैतवेन २२ अजोपसर्गोणामर्थविशेषो व्यंग्यः उपमाविशेष
णव्यंग्यं यथा स्वर्णहीसिंहसंसर्गस्वेलुहिंदीवरदकृति यथायाः कोडमायांत्याः कदापर्येमलोचनं २३
उपमानविशेषणोपमेयस्यविलासविशेषो व्यज्यते वाक्यार्थपदार्थवाक्येष्टाव्यंग्यानुदाहृतानि कठो
रणवर्णेनवीरादिः सुकुमारेणशृंगारादिः गौज्यांवीरादिः वैद्यैर्भृंगारादिव्यन्यते उक्तिव्यंग्यं यथा
व्यंग्यव्यंग्यं यथा कसुधांशुः कवचांशुः कशकः कवरिगकः ॥ हस्तन्यस्तगहोभीमोयदिशोणविलोचनः नयनशोणिन्ना कोपन्तेनरिपुक्षयो व्यज्यते २४

अ. कार. विद्युद्धारिभरविलोक्य किमिति त्रासाकुलावर्तते दुरादंबरमाह रस्य विरतै नरै र्मुहुःसिंचति. इत्थं गोपकुलं समीक्ष्य
 २८ सविधेलीलालतामंज्वरे राधामाधवयोरुदञ्चति मिथो वैदग्ध्यमुग्धं वचः २५ पदव्यंग्यं यथा प्रातर्विनिमयं वीक्ष्य
 युक्ताहारभुजंगयोः शिवौ शिवाय ज्ञायेतो मंतर्विकसितस्मितौ २६ शिवं पदेन त्रेयोदात्तलं च न्यत्यते प्राचां व
 वांसि विलसंतितथापि मातः प्रीतिं सरस्वतिमदीयकृतौ विदध्याः रत्नानियद्यपि जयंतितथापि कांतास्तालीद
 लं प्रवसि भूषणमावहंति १ विबुधाः प्रपद्यस्त्रेण गुंफितालं कृतिर्मया सूत्रभंगो यथानस्योदतस्याः कल
 येन नया २ इति श्रीभानुकरमिश्रविरचितेऽलंकारतिलकेऽथ लंकारनिरूपणं नाम पंचमः परिच्छेदः श्रीः
 श्रीः छ. श्रीः छ. श्रीः छ. श्रीः छ. श्रीः छ. श्रीः छ. श्रीः छ.
 ॥ निपीपुष्मापगेशाकेपिंगलेऽक्षे सतां मुदेः भारतीभालतिलकं बालरुद्धो बलीलिखत १ श्रीशिवार्पणमस्तु ७

875

[Faint handwritten Devanagari script, likely bleed-through from the reverse side.]